

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

ТОМ I — СВЕЗКА I.

1921—1922

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME I — FASCICULE I.

1921—1922

СОФИЯ — SOPHIA

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COU
1922

Съдържание

	стр.
Филов, Б. Две бронзови статуйки на Аполона	1
Велков, Ив. Релеф с циркови игри от София.	21
Дякович, Б. Халщатски и латенски фибули в Археологическия Музей при Народната Библиотека в Пловдив	31
Дякович, Б. Находки из некропола на античния Пловдив	41
Мушмов, Н. А. Нови български монети с двуглав орел.	61
Попов, Р. Некрополът при с. Байлово, Софийско.	68
Златарски, В. Н. Моливдовул на Самуила Алусиана	86
Грабар, А. Болгарския Църкви-Гробници.	103

Table des matières

	page
Filow, B. Deux statuettes en bronze d'Apollo.	1
Welkow, Iw. Un relief de jeu de cirque de Sofia	21
Diakovitch, B. Fibules hallstattiennes et de l'époque de la Tène au Musée archéologique de la Bibliothèque National de Philippopole	30
Diakovitch, B. Trouvailles dans la nécropole de l'antique Philippopole	41
Mouchmoff, N. A. Nouvelles monnaies bulgares avec l'aigle bicéphale.	61
Popow, R. La nécropole près du village Bailovo.	68
Zlatarsky, V. N. Le Molybdoboule de Samuel Alousianos.	86
Grabar, A. Les églises sépulcrales bulgares	103

Две бронзови статуйки на Аполона

(с табл. I—III)

от Б. Филов

Народният музей в София притежава една твърде богата сбирка от антични бронзови статуйки, която брои вече повече от 400 екземпляра. Болшинството от тези статуйки са груби местни произведения, които са били поднасяни като оброчни дарове в светилищата на разни божества, и нямат никакво особно художествено значение. Между тях обаче се намират и някои екземпляри, които заслужават по-голямо внимание било поради тяхните големи художествени качества, било пак поради това, че те представят някои особни типове и мотиви за гржко-римските божества.

До сега е обнародвана само една твърде малка част от този богат археологически материал.¹⁾ Неговото голямо научно значение ще може да се изтъкне само тогава, когато той бжде обработен изцяло, като се разгледа подробно не само в техническо и в художествено-историческо отношение, но така също и в свръзка с историята на античната религия. Това нящо ще може да стане най-добре под формата на един подробен научен каталог на въпросните статуйки, който би трябвало да се издаде от страна на Народния музей, толкоз повече като се вземе пред вид, че обнародването на подобни каталози влиза в задачите на музея. Преди обаче да стане това, необходимо е, някои от по-важните статуйки, които представят особен интерес за историята на античното изкуство, да бждат разгледани монографично, за да могат да се проучат по-подробно и ония свързани с тях по-общи въпроси, които не могат да се включат в рамките на един каталог.

В настоящата си статия ще се занимаем с две необнародвани още статуйки на Аполона от сбирката на Народния музей, които заслужават

¹⁾ Гл. S. Reinach, Statuettes de bronze du Musée de Sofia, Revue archéol. 1897 II стр. 224 сл.; 1899 I стр. 118 сл.; ср. II стр. 61 и 71. Отделни статуйки са обнародвани по разни случаи, повечето в свръзка с други археологически материали от Бжлгария. Статуйките, постъпили през последните години в музея, са обнародвани в Известията на Археол. Друж., в отдела Новооткрити старини.

особно внимание и принадлежат безспорно към най-значителните паметници от този род.¹⁾

I

Според едно съобщение на Ив. М. Гургурiev до Народния музей, ноговият съсед намерил на 10 октомври 1901 год. в нивата си юго-западно от Стара-Загора една бронзова статуйка на Аполона. Наскоро след това тази статуйка била откупена от тогавашния директор на девическата гимназия в Ст. Загора, Ат. Кожухаров, който я подарил на дружеството за безплатните трапезарии при същата гимназия. Управлението на Народния музей, щом като узнало за тази находка, започнало преговори, за да откупи статуйката за сбирките на музея. Станало нужда да се намеси и М-ството на Народното Просвещение, додето най-после дружеството за безплатните трапезарии се съгласило да отстъпи статуйката на музея срещу една сума от 1999 лева (гл. архивата на музея, изх. № 589 от 1901 год. и дело № 1 стр. 195 – 217). По такъв начин статуйката постъпила в музейните сбирки в края на декември 1901 год. и е записана в инвентара на старовековния отдел под № 2904.

Върху обстоятелствата, при които е била намерена статуйката, се знае твърде малко. Гургурiev, в писмото си до музея, споменава, че на местото, дето била намерена статуйката, имало „тухли и камъни на около колкото един харман с урусан по тях“. От това се вижда, че статуйката е била намерена в развалините на някаква стара сграда. Обаче тогава на са били направени на това място никакви разкопки, нито от намервачите, нито от страна на Народния музей. Г-н Ат. Кожухаров, сега председател на Археологическото Дружество в Ст.-Загора, към когото се отнесох за по-подробни сведения, има любезността да ми съобщи следното: Статуйката била намерена около 800 м. западно от така наречената Берекетска могила, която се пада около 3 километра южно от Стара-Загора, и то поставена отвесно в една много малка могила, висока около един метър над околния терен. Тя се намирала само 25–30 см под нивото на могилата и била закачена от ралото при разораване на могилата. Откриването на статуйката е станало следователно случайно. Ако се вземат в съображение и показанията на Ив. Гургурiev, то очевидно е, че могилата, в която е намерена статуйката, не е била погребална, а се е образувала от остатъците на разрушена стара постройка.

¹⁾ Една интересна статуйка на Атина от Св. Кирилово разглеждах по същия начин по-рано в Изв. на Археол. Друж. I 1910 стр. 16 сл. и *Revue archéol.* 1915 I стр. 13 сл.

Трябва да се съжaliaва, че това място не е било изследвано на времето си по-подробно, тъй като тогава сигурно щяха да се установят някои обстоятелства, въз основа на които да може да се определи точно и датата на статуйката. На всеки случай г-н Кожухаров с право предполага, че тази находка ще да се намира в някаква връзка с близката Берекетска могила, за която той дава следните интересни сведения. „По насипа си тя е плоска и по нищо не се различава от селищните могили, останали от предисторическите времена. Изобилните извори северно от нея и пълноводната чешма до източния ѝ склон, която образува големи блатата и буйни ливади южно от нея, говорят в полза на предположението, че в предисторическо време е живял на нея оседливи човек. По форма тя е елиптична, с диаметър от запад към изток 168 м и от север към юг 130 м. Диаметърът на равнището ѝ от запад към изток е 76 м., а от север към юг 60 м. Височината ѝ е 10·5 м. Тези данни са точни, защото са снети от инженера при общината.“

„През турско време могилата е била разкривана и от нея турци и българи са вадели профилувани камъни за градеж. Така през 1834 год. е построена църквата Св. Николай, а по-късно до нея — петокласното мъжко училище. То беше на три етажа; за да се възлезе на средния етаж, учениците се покачваха по осем стъпала, разположени на двете страни на вестибюла; тези 16 стъпала от брусов камък, дълги по два метра, са били извадени от могилата; по тях се е влизало във вътрешността ѝ — сграда. Според разказа на очевидци, сградата в могилата била четвъртата с дължина от запад към изток. Когато е била открита, в нея са били намерени до една ѝ част около една крина мозаични разноцветни камъчета, а от противоположния част са били извадени също толкова кремъчни ножове от каменния период. До колко тези разновидности находки се съгласуват, оставам Вам да правите заключение. Стари хора разказват, че до когато могилата е стояла отворена, ред години е служела на овчари за пладнище на овцете. Сега отворът е засипан и цялата повърхнина е засята с пшеничена култура. Мястото, дето е бил отворът, и сега личи; там стои един конгломерат — съединение от ломени камъни и хоросан, замесен от варово мляко, пясък и чукани керамиди.“

„В руско-турската война могилата беше използвана в сражението при Стара-Загора от турците, които изкачиха на нея една батарея и с кръгли 24 см бомби обстрелваха града. Не ще бъде излишно да Ви явя, че зидът на източната страна на сградата трябва да е изцяло здрав

и на pewno е само 25—30 см. под поврхнината, защото пролетно време, когато посеvжт се надигне на 40—50 см., посоката му се очертава ясно

— над него растителността остава ниска, слаба и жълтеникава.“

От тези сведения на г-на Кожухарова става явно, че Берекетската могила, която по всичко изглежда да произлиза от предисторическо селище, е съдържала в по-късно време някаква голяма постройка, която би трябвало да се изследва по-подробно, за да се определи поне по-точно нейната дата. Това обстоятелство не е без значение и за преценката на нашата статуйка, която, както видяхме, е намерена близо до могилата. От него се вижда поне толкова, че статуйката ще трябва да се свърже с разцвета на Стара-Загора през античната епоха, който се пада едва във времето на римската империя, по-точно в II и III век сл. Хр., когато градът от времето на императора Траяна (98—117 год.) започва да носи името Augusta Traiana¹⁾ и наскоро добива правото да сече и автономни монети.²⁾

Нека сега разгледаме по-подробно самата статуйка (табл. I и II и обр. 1).³⁾ Тя се отличава не само по своите големи художествени качества, но така също и по значителните си размери

Обр. 1. — Бронзова статуйка на Аполона от Стара-Загора.

¹⁾ За старата история на града гл. главно Иречекъ, Пжтувания стр. 161 сл. Ср. и Д. Илковъ, Приносъ къмъ историята на градъ Стара-Загора, Пловдивъ 1908, стр. 8 сл. Иречекъ с право предполага, че селището е съществувало и преди римската епоха и че то още тогава се е казвало Вегое, с което име градът започва да се означава наново от края на III в. сл. Хр. Паметниците, открити до сега в Стара-Загора, датират обаче изключително от римската епоха.

²⁾ Монетите на Augusta Traiana започват от императора Марк Аврели (161—180 г.) и траят до времето на Галиена (253—268 год.).

³⁾ Кратко съобщение за нея с една неудовлетворителна репродукция дадох в Архивъ на М-вото на Нар. Просв. I 1910, кн. I стр. 323.

(вис. 50 5 см.). Представен е Аполон прав, сжвжршено гол, с глава наведена малко към лявото рамо и с поглед отправен мечтателно в далечината. Десният крак, който е отчупен малко по-доле от коляното, е облекчен и е поставен малко на страна. Десната ръка е дигната на височина на рамото и е прегъната към гърдите. Пръстите ѝ, от които показалецът липсва, са свити така, като че ли са държали някакъв обикновен предмет (обр. 1). Лявата ръка, която е била спусната надолу, е била счупена до рамото още в старо време. Парчето, което е прилепено сега на това място, се дължи на стара поправка на статуйката. На местата, дето лявата ръка и десният крак са счупени, се забелязват правилни четвъртити, отпосле запълнени врязвания, които указват на обикновените поправки при излизването на статуйката. Заслужава внимание обстоятелството, че тя се е счупила тъкмо там, дето са били слабите ѝ места вследствие на тези поправки. Статуйката има хубава и лъскава тъмнозелена патина. Нейната повърхност е отлично запазена, ако се не смятат няколко драсканици, като тези напр. по десната буза, шията и десната част на гърдите, нанесени с остро оръжие, вероятно с ралото, при откриването на статуйката.

Голямото значение на статуйката от Стара Загора се заключава преди всичко в обстоятелството, че тя ни дава един сжвжршено нов статуарен тип на Аполона, тъй като между запазените днес изображения на този бог не се среща нито едно, което да се схожда напълно с нея. Че статуйката представя действително Аполона, се вижда най-добре от прическата на изобилната и дълга коса, която в този си вид е типична за него. Предната част на косата е дигната нагоре и е завързана над челото, което по такъв начин добива широка триъгълна форма. От страни косата е прибрана и завита в два кичура, които покриват горната част на ушите, а отзад тя е дигната пак нагоре и е завързана навътре над тила.

В по-старите произведения на старо-гръцкото изкуство Аполон се явява обикновено с дълга коса, която пада свободно върху плещите, или пак е увита отзад около един обръч, който окръжава главата, както е напр. случаят при мраморната статуя на Аполона от западния фронтон на храма на Зевса в Олимпия. Една нова, сжвсем женска прическа, с две букли над ушите, намираме за пръв път в статуята на Аполона Савроктона от Праксителя (обр. 6). Характерното превързване на косата над челото, което отличава и нашата статуйка, се среща малко по-

кжсно,¹⁾ а именно при Белведерския Аполон във Ватиканския музей (обр. 2), чийто оригинал се приписва сега обикновено на Леохарес,²⁾ един от видните атински майстори, който е взел участие в украсяването на мавзолея в Халикарнас и е работил следователно около средата на IV век пр. Хр. От главата на Белведерския Аполон притежаваме още една ре-

Обр. 2. — Глава на Белведерския Аполон. Мрамор. (Рим, Ватикански музей).

плика в така наречената глава Steinhäuser в Базелския музей,³⁾ която изглежда да стои по-близо до първоначалния оригинал и която се отличава по това, че в нея фризура на Аполона е по-проста и естествена, отколкото във Ватиканската статуя. По-нататък трябва да се споменат двете глави на Аполона в Британския музей в Лондон, които произхождат от колекциите Pourtalès и Castellani.⁴⁾ Те са вариации на типа на Белведерския Аполон по вкуса на елинистическата епоха, приблизително от първата половина на III век пр. Хр., и се отличават по своята голяма театралност и патетичност.

Ако сравним всички тия глави с главата на Аполона от Стара Загора, ще констатираме, че при нашата статуйка прическата е много по-проста и по-естествена, отколкото във всички изброени случаи. Тя стои много по-близо до главите от репликите на така наречения Лицейски Аполон, чийто оригинал се приписва на Праксителя или на някой от неговите подражатели.⁵⁾ От тази статуя, която според Лу-

¹⁾ Подобно превързване на косата над челото намираме още в известната статуя на Аполона с китарата в Мюнхенската глипотека, така наречената Барберинска муза, чийто оригинал се приписва на края на V век пр. Хр. Самата статуя обаче е по-късно копие, приблизително от времето на Августа (гл. Furtwaengler, *Beschreibung der Glyptothek* 1900, стр. 189). Възможно е следователно копистът в това отношение да не е се придържал точно в оригинала. — В женски статуи превързването на косата над челото срещахме също така едва през IV век (Furtwaengler, *Sammlung Sabouroff*, текст към табл. XXII; ср. *Beschreibung der Glyptothek* стр. 191).

²⁾ Collignon, *Gesch. der griech. Plastik* II 338; Klein, *Gesch. der griech. Kunst* II 378, III 284; Springer-Wolters, *Handbuch der Kunstgesch.* I, 11-то изд. 1921, стр. 329.

³⁾ Collignon, цит. сжч. II 341 сл.; Klein ц. с. II 378 и III 285. Изображение на главата дават Furtwaengler у Roscher, *Lexikon der griech. u. röm. Mythol.* I 465 и Winter, *Kunstgesch. in Bildern* 2. Aufl. I стр. 299, 4.

⁴⁾ Collignon II стр. 490 сл. и обр. 237 и 238.

⁵⁾ Гл. върху тази статуя Furtwaengler у Roscher, *Lexikon* I 460 сл.; Klein, *Praxiteles*, Lpg. 1898 стр. 158 сл. и *Gesch. der griech. Kunst* II 263 сл.; Collignon, *Gesch. der griech. Plastik* II 325 и Scopas et Praxitèle, 1907, стр. 96; Perrot, *Praxitèle* 1905, стр. 67 сл.; Филов, *Археологически паралели* (Сборн. за нар. умотв XXVI 1910) стр. 49.

киана¹⁾ се е намирала в прочутата атинска гимназия Λύκειον, дето Аристотел е държал своите лекции и от дето тя носи името си, са запазени многобройни копия от римско време,²⁾ главните екземпляри от които се намират в Лувърския музей в Париж,³⁾ в Капитолийския музей в Рим⁴⁾ и в Берлинския музей.⁵⁾ Едно копие от тази статуя се е намирало на времето и в Маркианопол, сегашната Девня, както това се установява от възпроизвеждането на статуята върху монетите на Маркианопол и върху един релеф, намерен в развалините на същия град.⁶⁾

Между запазените днес реплики на Лицейския Аполон могат да се различат два главни типа: единият представя Аполона като напълно възмъжал вече ефеб, с лък или пък с лира в лявата ръка, подпряна върху дървен пълн, а десната сложена върху главата; вторият тип го представя в същата поза, с лък в лявата ръка, обаче в по-млада, още съвсем юношеска възраст. Като главен представител на втория тип служи така наречения Аполино в Уфици в Мрамор. Флоренция,⁷⁾ който някои считат за по-късна елинистическа вариация на първоначал-

Обр. 3. — Тъй нареченият Аполино. Мрамор. Флоренция.

¹⁾ Anacharsis 7.

²⁾ Най-пълна листа на репликите дава Klein, Praxiteles стр. 160 и 162 сл.

³⁾ Reinach, Répertoire de la statuaire I 135, 1 и 2; Collignon, Gesch. der griech. Plastik II 325 обр. 154.

⁴⁾ Jones, The sculptures of the Museo Capitolino, Oxford 1912, стр. 346 по 7 и табл. 86; Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen in Rom, 3. Aufl. Lpg. 1912, I 494 по 878 Ср. и Klein, Praxiteles стр. 170 сл. и обр. 27.

⁵⁾ Beschreibung der antiken Skulpturen in Berlin 1891, по 41. Главата не принадлежи към тази статуя, а към друга от същия тип.

⁶⁾ Филовъ, Археологически паралели стр. 45 сл.

⁷⁾ Klein, Praxiteles стр. 153 сл. и 178; Gesch. der griech. Kunst II 263 сл.; Ameis, Führer durch die Antiken in Florenz, München 1897, стр. 49 по 69; Reinach, Rép. I 242, 1—3.

ния оригинал,¹⁾ додето други виждат в него едно точно копие на статуята, за която говори Лукиан.²⁾ На всеки случай и двата типа, каквито и да бъдат тяхните отношения помежду им, принадлежат на кръга на Праксителиевото изкуство.

Главата на нашата статуйка се схожда с главите от първия тип на възмъжвалия Аполон. Един от най-добрите екземпляри от този тип е мраморната глава в колекцията Баргасо в Рим (обр. 4.³⁾) Действително, при нея косата на Аполона над челото е превързана не във вертикален кичур, но в къса сплитка. Обаче, като оставим на страна тази подробност, и в двата случая ние намираме същата овална форма на лицето, същото високо триъгълно чело, същото пирамидално подигане на прическата над челото, същото третиране на косата отстрани на главата, и, най-после, същото спокойно мечтателно изражение на лицето. В него

Обр. 4. — Мраморна глава на Аполона. Рим, Музей Баргасо.

липсва онази търсена изкуственост, онази театралност и патетичност, онази дръзка енергия, които отличават главите от типа на Белведерския Аполон. В нашата статуйка, както и в Лицейския Аполон, е изтъкната не активната, но спокойната, медитативна страна от натурата на Аполона, както тя подхожда напълно за бога на музиката. Това близко родство между двете произведения, което се изразява и в стиловите особености на главите им, показва, че те трябва да произхождат и от една и съща епоха. Това заключение, както ще видим по-нататък, ще се потвърди и от други съображения.

¹⁾ Furtwaengler y Roscher, Lexikon I 462; Amelung ц. с. стр. 49; Collignon, Scôpas et Praxitèle стр. 96.

²⁾ Klein, Praxiteles стр. 170 сл. и Gesch. der griech. Kunst II 263 сл.; ср. Helbig Führer 3. Aufl. I стр. 494 и Perrot, Praxitèle стр. 67.

³⁾ Helbig, La coll. Barracco табл. 59 и 59a; Klein, Praxiteles обр. 25 и 26.

Движенията на Аполона от Стара-Загора на пръв поглед не могат да се обяснят удовлетворително. Десната ръка е дигната високо и е прегъната така, като че ли излива някаква течност. В това отношение статуйката би могла да се сравни напр. с Мюнхенския атлет от края на V век пр. Хр., който сипва дървено масло в лявата си ръка, за да намаже тялото си.¹⁾ По положението на ръцете още по-близо до нашата статуйка стои една бронзова статуйка на млад атлет от Лувжрския музей в Париж, която напомня твърде много произведенията на Поликлета.²⁾ Обаче при нея тялото е схвсем право, додето при нашата статуйка то е наведено доста силно към десната страна. Освен това мотивът, който при статуята на един атлет намира пълно оправдание, за Аполона е недопустим. От друга страна положението на десната ръка не може да се обясни и нито с един от атрибутите, които намираме обикновено при Аполона, а именно лък, лира и лаврово клонче. Остава само да се приеме, че десната ръка е била сложена спокойно върху някаква подпорка, така, както това е случаят и с лявата ръка на Лицейския Аполон (ср. обр. 3). По такъв начин би се обяснило много по-добре и навеждането на тялото към десната страна, подигането на десното рамо и издаването на лявия хълбок, които личат особно добре, когато статуйката се гледа от към гърба, по направлението на силно изтъкнатата средна гръбначна линия (табл. I). Наистина, под десната ръка няма запазени следи от подпорка. Обаче, както това често е случаят при бронзови статуйки, тази подпорка, върху която бихме могли да си мислим метната и мантията на Аполона, е могла да бъде излята отделно и прикрепена към подставката, тъй че тя лесно би могла да изчезне безследно. При такава реставрация на статуйката, като вземем пред вид това, което вече казахме за изражението на главата, най-естествено би било да приемем, че в лявата си ръка Аполон е държал лирата, а в десната — плектрона, с който са се удряли струните ѝ, както действително Аполон често е бил изобразяван, или пък, че в лявата си ръка той е държал лък, а в десната — лаврово клонче.

Тялото на Аполона в статуйката от Стара-Загора е отлично моделирано във всичките му части. Както гръдният кош, така и гърбът са богато разчленени и всички мускули са ясно очертани. Средната гръдна

¹⁾ Furtwaengler, Beschreibung der Glyptothek стр. 311 № 302; Wolters, Illustrierter Führer, München 1916, стр. 49 и обр. 48; Collignon, Gesch. der griech. Plastik I стр. 508 сл. и обр. 249; Reinach, Rép. I 522,2.

²⁾ Reinach, Rép. II 546,3; Mahler, Polyklet und seine Schule, Berlin 1902, стр. 58 и обр. 13; de Ridder, Les bronzes antiques du Louvre, Paris 1913, I стр. 34 и табл. XIX 184.

линия, както и дълбоката гръбначна линия, следват в красиви извивки движението на тялото. Коремната област е резко разграничена от бе-

драта, както това е случаят при всички статуи на атлети. При все това формите на Аполона нямат нищо атлетическо. Те са третирани с една необикновена мекота, с едно деликатно преливане и закръгляване на плоскостите, които придават на статуйката особна прелест. Тези особености на моделирането се хвърлят още по-силно в очи, ако наред със статуйката от Стара-Загора поставим една от известните фигури на Поликлета, като напр. Дорифороса или Диадуменоса, които датират от втората половина на V век пр. Хр.

По стил по-близо до нашата статуйка стои бронзовата статуя на така наречения Идолин в Уфиците в Флоренция,¹⁾ която датира също така от втората половина на V век пр. Хр. и която някои приписват на творчеството на атинските майстори Мирон или Ликиос, додето други я свързват с името на Поликлета. Обаче главата на тази статуя показва един тип съвжршено различен от

Обр. 5. — Глава на Аполона от Стара-Загора.

¹⁾ Amelung, Führer стр. 272 n° 268, дето е цитирана и по-старата литература. Ср. освен това Mahler, Polyklet стр. 70 сл; Collignon, Gesch. der griech. Plastik I 507 сл. и обр. 247 и 248; Springer-Wolters, Handbuch der Kunstgesch. I, 11. Aufl. стр. 284 и обр. 546; Reinach, Rép II 588, 2.

нашия, който при това носи повече архаични черти. Явно е следователно, че статуйката от Стара-Загора представлява една по-късна фаза от развитието на старогръцкото изкуство, макар нейният стил да е сравнително доста строг и по тази причина да не трябва да се отдалечаваме от първата половина на IV век пр. Хр.

Когато разглеждахме главата на статуйката, ние вече видяхме, че тя се схожда най-много с главата на Лицейския Аполон, който се приписва на школата на Праксителя. Сжщо и други някои особености у нашата статуйка напомнят твърде много изкуството на Праксителя. Най-добре ще се убедим в това, ако я сравним със статуята на сатира-виночерпец, чийто оригинал се брои между най-раншните произведения на Праксителя.¹⁾ Композицията на фигурите е сжвжршено еднаква и в двата случая, вжпреки различието на сюжетите. И в двете фигури намираме сжщото положение на краката, сжщото наклоняване на тялото, сжщото навеждане на главата

Обр 6 — Глава на Аполона Савроктона.
Париж, Лувжр.

¹⁾ Klein, Praxiteles стр. 182 сл. и Gesch. der griech. Kunst II 251; Collignon, Gesch. der griech. Plastik II 282 сл. и Scopas et Praxitèle стр. 74; Perrot, Praxitèle стр. 43; Springer-Wolters, Handbuch I 11. Aufl. стр. 320 — Най-добрите реплики се намират в Народния музей в Рим (Heibi Führer, 3. Aufl. II стр. 103 по 1308; изображения у Klein,

към лявото рамо и приблизително същото положение на ръцете, с тази само разлика, че при сатира десната ръка е дигната по-високо. Ако

Обр. 7. — Мраморна статуя на сатира-виночерпец. Рим, Народен музей.

сравним двете фигури по стил, ще констатираме пак пълно сходство в начина, по който е третирано тялото и който изтъкнахме вече по-горе. Към това трябва да се прибави, че и мотивът на подпирането на ръката, който приехме за статуйката от Стара-Загора, е особно типичен за творчеството на Праксителя. Той пръв е използвал в широки размери този мотив в своите произведения, за да внесе повече движение в линиите при спокойна поза на тялото и да даде на своите фигури онези изящни очертания и тиха мечтателност, които са тъй характерни за неговото творчество. Също и главата на Праксителивия Аполон Савроктонос може да се сближи с главата на Аполона от Стара-Загора (ср. обр. 5 и 6). И в двата случая намираме същата красива, продълговата форма на лицето, същия изящен профил и същото спокойствие в чертите. Следователно във всяко едно отношение, по стил, по композиция и по настроение, бронзовата

статуйка от Стара-Загора се явява като едно произведение, което принадлежи в кръга на Праксителиевото изкуство.

От други статуи на Аполона, които по стил се сходат със статуйката от Стара-Загора и които следователно определят по-точно нейното място в историята на античното изкуство, заслужава да се спомене като най-близка малко известната мраморна статуя от Palazzo Vecchio

Praxit. обр. 29; Collignon, *Gesch.* II обр. 131; Perrot, *Praxitèle* обр. 7 и др.) и в Дрезден (изображения у Collignon, *Scopas et Praxit.* обр. 14; Springer-Wolters I обр. 614 и др.).

във Флоренция, която също така се датира в първата половина на IV в. пр. Хр.¹⁾ Тя показва също и в стойката пълно сходство с нашата статуйка, с изключение на десната ръка, която при нея е спусната надолу. Главата обаче, от която друго едно по-хубаво повторение се намира във Венеция,²⁾ се различава значително както по тип, така и по изражение. Косите, макар и да са превързани пак над челото, са вчесани нагоре, лицето е по-пълно, очите са по-дълбоки, погледът е по-сериозен и по-сжсредоточен. При все това никоя друга от запазените днес статуи на Аполона не стои тъй близко както по стил, така и по композиция до бронзовата статуйка от Стара-Загора. Те имат толкоз много общо помежду си, дето трябва да ги разглеждаме като произведения, които имат един и сжщи общ източник от първата половина на IV в. пр. Христа.

Остава още да видим, трябва ли да считаме статуйката на Аполона от Стара-Загора за гръцки оригинал или пък за по-късно копие, каквито са болшинството от запазените днес статуи. Огличната изработка на статуйката би накарала мнозина да я обявят за оригинално произведение на някой гръцки майстор от първата половина на IV в. пр. Хр. Обаче самите размери на статуйката биха били вече несъвместими с подобно едно предположение. От друга страна, мъчно би могло да се допусне, че едно оригинално произведение от онова време би могло да попадне в Стара-Загора. Ние вече видяхме по-горе, че обстоятелствата, при които статуйката е била намерена, навеждат на мисълта, че тя произхожда от развалини, които принадлежат на времето на римската империя. Достатъчно е освен това да хвърлим един поглед върху начина, по който е третирана косата, за да се убедим действително, че в случая ние нямаме работа с едно оригинално произведение. Косата е предадена чрез плитки и малобройни вълнообразни вдълбавания по един начин, който може да се означава по-скоро като живописен, отколкото като пластичен. Той е характерен именно за мраморната техника, но не и за

Обр. 8. — Мраморна статуя на Аполона. Флоренция. Palazzo Vecchio.

¹⁾ Amelung, Führer стр. 1 № 2; Reinach, Rép. II 94, 2; ср. Klein, Gesch. der griech. Kunst II 296. Фотография Arndt, Einzelaufnahmen antiker Skulpturen № 823-4, стр. 342. Това последното издание не е ми достъпно, по която причина съм принуден да си послужа за обр. 8 със скицата у Reinach.

²⁾ Amelung, ц. с. обр. 1.

бронзовата пластика, която предпочита дълбоките врязвания и грижливото цизелиране. Оригиналът следователно, от който нашата статуйка е само намалено копие било от елинистическо, било от ранноримско време, трябва да е бил работен от мрямор. На всеки случай статуйката може да се означава като едно отлично във всяко отношение копие, което не личи да е било повлияно от художествените традиции на по-късните епохи и за което следователно може да се приеме, че предава напълно характера на оригинала. Този оригинал, от който за сега не са известни други повторения, принадлежи, както видяхме, на IV в. пр. Хр. и може с най-голяма вероятност да се припише на школата на Праксителя.

Кога и по какъв начин самата статуйка е попаднала в Стара-Загора, не може да се каже с положителност. На всеки случай с известна вероятност може да се приеме, че това е станало през време на най-големия разцвет на Тракия като римска провинция, а именно през втория век сл. Хр. Ние знаем, че тъкмо през това време изкуството на Праксителя е станало особено популярно в римските градове в България, някои от които са притежавали копия от най-известните негови произведения.¹⁾ Статуйката от Стара-Загора, с нейния праксителевски характер, иде да потвърди наново това обстоятелство.

II

През лятото 1899 год. войници от 12 пеши Балкански полк и I пионерна Шуменска дружина, като работили край юго-източните поли на голямата могила Чатал-тепе при Ямбол, открили голямо количество железни и бронзови антични предмети, които били прибрани в Народния музей (инвентар на старовековния отдел № 1948—2012). Между тези предмети се намират няколко бронзови статуйки-апликации, които са служили като украшение на други предмети, а така също емайлирани бронзови украшения, железни части от колесници, железни юзди, три римски бронзови монети (една от Константина, една от Елена и една неопределена от IV век), както и една бронзова турска монета. На следната година на същото място са били намерени и други предмети, между които е имало пак части от колесници (инв. № 2569—2600). И двете тези находки, които съдържат твърде ценни материали, не са още обнародвани. По тази причина не може да се каже с положител-

¹⁾ Фировъ, Археологически паралели стр. 79 сл.; ср. Изв. на Арх. Д-во V 1915, стр. 202 сл.

ност, дали в случая се касае действително за две отделни находки, или, пак всички предмети, макар и открити на два пжти, трябва да се считат като произходящи от една и сжща находка.

Предметите от пжрвата находка принадлежат сигурно на кжсно-римската епоха. Това се вижда не толкоз от намерените заедно с тях монети от IV век, колкото от емайлираните бронзови украшения, които са характерни за III век сл. Хр.

Между предметите на тази находка се намира и една бронзова статуйка на Аполона, висока 25 см., която заслужава особно внимание (табл. III 1 и обр. 9).¹⁾ Аполон е представен седнал и то така, че десният крак е свит много повече и е дигнат нагоре, додето лявият крак е отпустнат свободно надолу. Около шията на Аполона е метната мантията му, която покрива само гжрба му и която на предната страна, вжрху гжрдите и под лявата ржка, е посребрена. Лявата ржка е спусната надолу и джржи края на мантията, а десната ржка е прострена напред с дланта поставена вертикално и е джржала някакжв сега изгубен предмет. Главата е обжрната кжм десната ржка и погледжт е отправен кжм предмета, който се е намирал в ржката. Прическата на косата е приблизително такава, каквато я намерихме и при бронзовата статуйка от Стара-Загора, с тази само разлика, че предната част на косата е превжрзана не вжв вертикален кичур, но в хоризонтален клуп. Следователно тук имаме

Обр. 9. — Бронзова статуйка на Аполона в Ямбол.

¹⁾ Сумарна скица на статуйката според фотография без описание дава Reinach, Répertoire de la statuaire III 183,6.

онази прическа на Аполона, която е особно типична за късно-елинистическата и за римската епохи и която намираме и при статуята на Аполино във Флоренция.¹⁾ Повърхността на статуйката от Ямбол има грапава зелена патина, която по краката е доста оксидирана. Сжщата патина покрива и по-голямата част от мантията, среброто на която прозира само на тези места, дето патината е паднала.

Тялото на статуйката е кухо и през него е прокаран железен прът, който излиза от седалището във вид на широк заострен шип, като се подава малко и в горната част на статуйката на гърба, над плещите. Посредством този железен прът статуйката е била прикрепена върху друг някакъв предмет. Трябва следователно да се приеме, че тя е апликация, предназначена за украшение, а не оброчен дар на Аполона, каквито са обикновено статуйките на този бог. Понеже римските колесници, както показват и други находки у нас,²⁾ са били украсявани и с бронзови фигури, възможно е и нашата статуйка да е била поставена първоначално на една от колесниците, намерени на сжщото място. Остава още да се забележи, че над десния хълбок на статуйката (гл. обр. 9) е запазено парче от някакъв отчупен предмет, чиято форма и предназначение не са ясни.

Бронзовата статуйка от Ямбол не притежава големите художествени качества, които констатирахме при статуйката от Стара-Загора. Тя е моделирана грубо и повърхностно, само в общи линии, без разработване на подробностите. Формите са отпуснати и мекушави, без никаква еластичност, лицето е без изражение, мантията е увиснала безжизнено върху тялото. При все това статуйката представя голям интерес, понеже тя ни дава един тип на Аполона, който не се среща в други статуарни произведения. Обаче върху сребърните тетрадрахми на Антигона³⁾ ние намираме Аполона представен в сжщата поза, седящ върху предната част на кораб, с лък в протегнатата напред ръка

¹⁾ Гл. по-горе стр. 7. Според Klein, Praxiteles стр. 178, хоризонталният клуп от косата на Аполино над челото е модерна прибавка. На всеки случай тя е направена въз основа на многобройни аналогии и то вероятно вследствие на някакви следи, които са се намирали върху главата. Тази прическа е извънредно много разпространена през по-късната епоха не само при статуи на Аполона, но така сжщо и при статуи на Афродита и Артемида. Гл. Furtwaengler y Roscher, Lexikon I 467 и Samml. Sabouroff текст към табл. XXII.

²⁾ Гл. Seure, Bull. de corresp. hellénique, XXV 1901 стр. 156 сл. и XXVIII 1904 стр. 210 сл.

³⁾ Gardner, The types of the greek coins, Cambridge 1883 табл. XII 35; Head, Historia numorum 2-ро изд. Oxford 1911, стр. 231 обр. 143.

(табл. III 2). Положението на тялото, на краката и на ръцете е съвършено еднакво и в двата случая и ние можем въз основа на монетните образи без колебание да приемем, че и в Ямболската статуйка Аполон е държал лък в десната си ръка. Различията между двете изображения се заключават само в това, че върху монетите Аполон е представен без мантия и че прическата на косата е малко по-друга. При нея липсва хоризонталният клуп над челото, в замена на което няколко сплитки от косата падат свободно върху плещите. Следователно в монетите ние намираме оная прическа на Аполона, която е характерна за по-старата епоха на старогръцкото изкуство, додето Ямболската статуйка застъпва традицията, създадена едва през време на елинистическата епоха.

За въпросните монети на Антигона не е още установено окончателно, дали те трябва да се припишат на Антигона Гонатас (277—239 год. пр. Хр.) или на Антигона Дозон (229—220 год. пр. Хр.). На всеки случай те са били сечени около средата или през втората половина на III в. пр. Хр. Обстоятелството, че монетните образи се сходжат тъй много с Ямболската статуйка, макар те да принадлежат на много по-раншна епоха, както и необикновеният тип на Аполона, който не се среща в други паметници на този бог, показват, че монетните образи не са създадени случайно, но че те възпроизвеждат някоя знаменита по онова време статуя, други копия от която до днес не са открити. Различията, които констатирахме между монетните образи и Ямболската статуйка, се обясняват достатъчно като се вземе пред вид, че статуйката е с около пет столетия по-късна от монетите. Не ще съмнение, че монетните образи трябва да се считат за такива, които стоят много по-близо до оригинала и предават по-точно неговите подробности. Ямболската статуйка се явява следователно като по-късна преработка на първоначалния оригинал, в която са били запазени само общата концепция и основните мотиви на този оригинал, до колкото те се изразяват в положението на тялото и на крайниците.

Известно е, че през античната епоха знаменити статуи често са били възпроизвеждани върху монетите.¹⁾ За нашия случай особно значение имат сребърните тетрадрахми на Деметрия Полиоркет, сечени между 294 и 288 год. пр. Хр. с изображение на богинята Нике, която, застанала на предната част на един кораб, с неудържим елан се впуска напред и свири с дълга тръба победната фанфара.²⁾ През 1863 год. на

¹⁾ Гл. моите Археологически паралели стр. 61 сл.

²⁾ Gardner, Types табл. XII 4; Head, Hist. numorum 2. изд. стр. 229.

остров Самотраке бе открита една великолепно мраморна статуя със същия сюжет, която бе пренесена в Лувърския музей в Париж и скоро стана знаменита под името Нике от Самотраке. Сходството между тази статуя и изображенията, които намираме върху монетите на Деметрия Полиоркет, е толкова голямо, дето трябваше да се приеме, че монетните образи възпроизвеждат именно статуята от Самотраке. Наистина, това обяснение не срещна всеобщо одобрение и някои учени се обявиха против него, като се позоваваха главно на обстоятелството, че върху монетите Нике е представена само в хитон, додето при статуята от Самотраке тя е облечена в хитон и мантия.¹⁾ Обаче не трябва да се забравя, че при подобно възпроизвеждане на статуи върху монети в съвсем умален вид не винаги са могли да бъдат спазени всички подробности, още повече като се вземе пред вид, че и самите печаторезачи са си позволявали понякога известни волности. На всеки случай, каквото становище и да заеме човек по този въпрос, не може да се откаже, че между монетите на Деметрия Полиоркет и статуята от Самотраке съществува известна връзка, било че действително тази именно статуя е възпроизведена с известни изменения върху монетите,²⁾ било че както самата статуя, така и монетните образи са били инспирирани от някой друг неизвестен още оригинал³⁾

В случая за нас е важно обстоятелството, че монетите на Деметрия Полиоркет с образ на Нике, които по време стоят съвсем близко до монетите на Антигона, идат да потвърдят изказаното от нас по-горе предположение относително статуята на Аполона, за чието съществуване ние днес можем да сждим само по околна пжт. При това заслужава да се изтъкне, че и в двата случая фигурата е била поставена върху предната част на кораб. Дали и статуята на Аполона, която трябва да е принадлежала към най-добрите творения от III в пр. Хр., е имала някакво съотношение с някой епизод от буйния и авантюристичен живот на Деметрия, както това изглежда да бъде случаят със статуята на Нике от Самотраке, за която се приема, че е била въздигната за увековечаване на знаменитата морска победа на Деметрия при Саламин на остров Кипър в 306 год. пр. Хр., мъчно би могло да се

¹⁾ Гл главно Hatzfeld, *Rev. archéol.* 1910 I 132 сл. Неговата аргументация се оборва от Lechat, *Rev. des études anciennes* XII 1910, 357 сл. По този въпрос съществува вече доста обширна литература, върху която ние тук не можем да се спираме.

²⁾ Това гледище застъпват по-старите учени, като Benndorf, Collignon и др.

³⁾ Такова е мнението напр. на Klein, *Praxiteles* стр. 356 сл. и *Geschichte der griech. Kunst* III 291 сл. Ср. и Springer-Wolters, *Handbuch der Kunstgesch.* I, 11. Aufl. стр. 348

каже. Че тя е добила обаче широка известност, се вижда най-добре от обстоятелството, дето цели пет столетия по-късно ние я намираме възпроизведена, макар и с известни отклонения, в бронзовата статуйка от Ямбол. Това обстоятелство иде да ни убеди още един път, че не само произведенията от класическата епоха, но така също и тези от времето на елинизма са продължавали да се ценят до последните години на античния мир.

Zwei Bronzestatuetten des Apollo. — Unter den zahlreichen Bronzestatuetten des Nationalmuseums in Sofia befinden sich zwei Apollostatuetten, die eine besondere Beachtung verdienen, aber bis jetzt noch nicht veröffentlicht worden sind. Die eine Statuette (Taf. I—II und Abb. 1), die sich durch ihre vorzügliche Arbeit und gute Erhaltung auszeichnet, ist 0,505 m hoch und wurde im Jahre 1901 süd-westlich von Stara-Zagora, nicht weit vom grossen künstlichen Bereketski-Hügel, in den Ruinen eines antiken Gebäudes gefunden. Dass sie tatsächlich Apollo darstellt, ist aus der eigenartigen, für diesen Gott charakteristischen Haartracht zu ersehen. Der Kopf der Statuette vertritt die ältere Stufe, bei der ein Teil des vorderen Haares nicht in einer horizontalen Schleife, sondern in einem hohen Knoten zusammengebunden ist. Am nächsten stehen die Köpfe von den Wiederholungen des sogenannten Apollo Lykeios (vgl. besonders den Kopf in der Sammlung Barracco in Rom, Abb. 4). Der linke Arm, der schon im Altertum gebrochen wurde — das angesetzte Stück rührt von einer antiken Reparatur her — war gesenkt und hielt wahrscheinlich die Kithara oder den Bogen. Der rechte Arm, der in die Höhe der Schulter erhoben ist, ruhte, wie es scheint, auf einer jetzt verlorenen Stütze. Nur auf diese Weise lässt sich auch die beträchtliche Neigung des Körpers nach der rechten Seite hin erklären.

Die Statuette von Stara-Zagora findet keine völlig entsprechende Analogie unter den erhaltenen Apollodarstellungen. Der Körper zeichnet sich durch eine reich durchgeführte, aber ziemlich strenge Modellierung aus, bei der die kräftig entwickelten Formen durch die Weichheit der Behandlung gemildert erscheinen. Der Stil weist auf die erste Hälfte des IV. Jahrh. v. Chr. und führt uns in den Kreis der Praxitelischen Kunst. Die grösste Verwandtschaft, sowohl im Stil als auch in der Körperhaltung, zeigen der einschenkende Satyr und die Apollostatue im Palazzo Vecchio in Florenz. Auch der Kopf des Apollo Sauroctonos ist nah verwandt (vgl. Abb. 5 und 6). Die Aufstützung des rechten Armes und der träumerisch in die Ferne schweifende Blick bringen die Statuette von Stara-Zagora ebenfalls in Zusammenhang mit den Werken des Praxiteles. Alles das zeigt uns, dass wir diese Statuette als die Nachbildung eines uns sonst unbekannten Originales aus der Schule des Praxiteles zu betrachten haben. Das Original muss, wie die Behandlung des Haares zeigt, aus Marmor ge-

wesen sein. Die Statuette selbst stammt aus hellenistischer oder frühromischer Zeit.

Die zweite Statuette (Taf. III und Abb. 9), 0,25 m hoch, wurde im Jahre 1899 bei Jambol gefunden, und zwar zusammen mit vielen anderen noch nicht veröffentlichten Bronze- und Eisengegenständen, die zum Teil den Schmuck und die Beschläge von mehreren Wagen bildeten und erst aus spätrömischer Zeit stammen. Eine ähnliche Verwendung hatte auch die Apollostatnette, wie der durchgehende Eisenstift, der unter dem Gesäss und an den Schultern zum Vorschein kommt, beweist. Kein anderes statuarisches Werk gibt uns den Apollo in dieser Stellung wieder. In völlig entsprechender Weise, auf dem Vorderteile eines Schiffes sitzend und mit dem Bogen in der vorgestreckten Rechten, zeigen ihn uns einige Münzbilder auf den um die Mitte des III. Jahrh. v. Chr. geprägten Tetradrachmen des Antigonos Gonatas oder Antigonos Dozon (Taf. III 2). Trotz einiger Abweichungen, die sich durch die zeitliche Entfernung erklären, sind sowohl die Münzbilder als auch die Statuette als Nachbildungen desselben Originals zu betrachten. Es handelt sich zweifellos um eine berühmte, uns sonst unbekannte Statue aus der ersten Hälfte des III. Jahrh. v. Chr. Diese Vermutung wird auch durch die Tetradrachmen des Demetrios Poliorcetes gestützt, auf denen wir die Abbildung einer Nikestatue (der Nike von Samothrake?), ebenfalls auf dem Vorderteile eines Schiffes stehend, finden. Irgend ein Zusammenhang zwischen diesen beiden Statuen, die ungefähr um dieselbe Zeit auf den Münzen der makedonischen Könige erscheinen, ist sehr wahrscheinlich.

B. Filow.

Релеф с циркови игри от София

(с табл. IV)

от Ив. Велков

През месец май 1920 год. при копане основи за постройка в двора на Н. Дишков на улица св. Неделя зад сжборната църква била изкопана и прибрана долеописаната плоча, благодарене грижите на инженер Г. Гичев. Плочата е намерена на дълбочина около 4 м. Тук са били открити стари, масивни зидове от антична постройка, както и един малък сводест канал. Плочата при разкопаването била цяла, но работниците я разчупили и изхвърлили парчетата. Едва към вечерта били събрани по-голямата част от тях, а други някои фрагменти бяха намерени след известно време в изхвърлената пръст. При всичкото ни старание, останалите части на плочата не можаха да се съберат.

Тук давам и нейното описание. Мряморна плоча, разчупена на двадесет и три парчета, горните крайща липсват (табл. IV). Плочата е дълга 0.77 м., шир. 0.59 м., дебела 0.025 м. В средата на плочата, върху една естрада, украсена с гирлянди, са изобразени в релеф четири малки човешки фигури, облечени в къси препасани дрехи, с маски на кучешки глави. Първата фигура държи опрени о земята тризбец, употребяван при борбите с животни, а втората, обърната срещу нея, насочва напред кинжал. В десно имаме друга сцена. Върху един сандък, снабден с подвижна захлупка, седи на задните си крака мечка, с протегнати напред лапи. Захлупката се придържа от маскирана фигура. Пред мечката стои също така маскирана фигура с чук и друг предмет в ръцете, с които удря върху наковалня и под звуците на които може би играе самата мечка. В десно и ляво от това изображение виждаме симетрично разположени борби на мечка с бик. Бикът коленичил на предните си крака, с вдигната опашка, ухапан от мечка. В центъра на плочата една човешка фигура, в дълга дреха, с фригийска шапка, с кръгъл щит в лявата ръка, а в десната ръка, протегнатата напред, държи една палка. Зад тази фигура е изобразен, направен от дърво, крокодил. Пред крокодила мечка, изправена на задните

си крака с протегнати напред лапи, се нахвърля върху манекена от дърво. В ляво от тази мечка виждаме конник, гол, с развет назад *sagum* и маскиран, както фигурите на естрадата, в скок на десно. Зад кродила имаме пак друга сцена. Около една врата, направена с напречно наредени дъски, с тригълен фронто, подпrena в долната си част вероятно върху подвижна подставка, обикалят една мечка и една мъжка фигура, облечена в къса препасана дреха. Над десната ръка на бореца се вижда кръгъл предмет, окачен на вратата, вероятно намордник. Над маскирания с кучешка глава конник виждаме една мечка, с отворени уста, да преследва едно животно, на което тук, в изображението, главата е отчупена. Животното е с копита, къса опашка и може да се вземе за елен или антилопа. Над това изображение имаме борба на човек с мечка. Предните крака на мечката са отчупени. Борецът е облечен в кожена препасана къса дреха и кожени панталони. Ръцете са също в кожи, обвити с ремъци, както това се среща при гладиаторите. Борецът е изобразен в момента, когато очаква нападението на мечката. В ляво от тази сцена е представена мечка, стъпила с предните си крака върху раменете на легнал човек, с отворени уста, готова да го захване за врата. Легналият борец е облечен също така в кожени дрехи, обаче ръцете му са свободни. В десната ръка той държи вероятно пак намордник с привързана панделка, готов в последния момент да го постави на муцуната на мечката. Сцената в десния край е доста пострадала, но от това, което е останало, може да се заключи, че тук имаме борба на човек с бик. Вероятно тук е представен момента, когато бикът е хвърлил бореца на рогата си. Краката на последния, изгубили вече своята подвижност, са кръстосани във въздуха. От бика се виждат краката, главата и част от опашката. В най-горната част имаме останки още от две сцени. В ляво борец, прав, облечен също в кожени дрехи, в ход на ляво. Той държи дълъг прът и очаква може би нападение на бик, от когото са запазени само копитата на краката му. От другата сцена е останало по-голямата част от мечка и човешки крак, в ход на десно. В ляво на плочата, върху една висока естрада с един стълб, виждаме две танцуващи фигури, облечени в *tunica* (ἐξώρις), носена обикновено от актьори на сцената, и то от по-нисшата класа. Тези играчи държат в ръцете си кръгъл предмет, вероятно металически, и удрят върху му с кинжал. Върху стълбчето, подобно на оброчни плочки, е изобразен Серапис, седнал на трон, с калат на главата. С десната ръка държи патера, а с лявата — дълъг жезъл.

От двете му страни клекнали по един лжв, вместо триглавия цербер, както обикновено се среща. Това е може би под влиянието на Кибела. Над Серапис отгоре е представена Афродита, полугола. Тя държи в лявата ръка кръгло огледало, а в десната някакъв тоалетен предмет. Тези изображения, поставени на това стълпче, трябва да ги мислим по-леки, направени вероятно от дърво и облепени с тънка металическа пластинка. Над тези изображения, в ляво и десно, има малка останка от подставки. На самия горен край е имало гръцки надпис, от който за жалост са останали само няколко частици от отделни букви.

След като дадохме описанието на плочата, нека се повърнем на ново към отделните изображения и видим, какво представят те от себе си и да се помислим да ги датираме. Още на пръв поглед виждаме тук борби на мечки с бикове, с отделни хора и маскирани фигури — без съмнение на плочата са изобразени циркови игри, дето предимно и главна роля играе мечката; във всички отделни сцени тя взима участие.

Мечките в цирковите игри познаваме още в най-старите времена. Разпространени в класическо време във всички страни около Средиземно-морското крайбрежие, ние намираме за мечката много сведения и приказки у старите автори.¹⁾ Лесно податлива за опитомяване, с хиляди мечки се употребяват през времето на императорите в цирковите игри, дето се хвърлят в борба мечки с хора или мечки с бикове. Така при Гордиана I (238 г.) се явяват на арената 1000 мечки, при Калигула (37—41 г. сл. Хр.) — 400, при Проб (276—282 г.) — 300.²⁾ При тези борби, дразнени с цветни кърпи, мечките били докарвани в ярост и с това се постигали необикновени ефекти.

Първите известни борби на животни дава в Рим М. Fulvius Nobilior в 186 год. пр. Хр. Те заемат все по-голямо място с разширението на римската държава, всяка новозаета страна праща за зрелищата в Рим своите най-редки и диви животни.³⁾ Тези зрелища се запазват както на изток, така и на запад чак до VI в. През 469 год. императорите Леон и Атанасий запрещаваат борбите на животните само за неделя. Още в 536 год. Юстиниан изрично нарежда, консулите между другите игри да дават и такива с животни. В началото на годината, третият ден бил определен специално за борба с животни, а в това време Cassiodor се очудвал в Рим на ловкостта на борците срещу нападките на дивите зве-

¹⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. II 2759 сл.; O. Keller, Die antike Tierwelt. стр. 175 сл.

²⁾ Friedländer, Sittengeschichte Roms II 448.

³⁾ Ibid. стр. 393 сл.

рове. Някои от изкуствените сжоружения са изобразени по диптихите на консулите и по монетите. Поне в това време се давало грижата тези игри да се направят по-малко кжрвави. До когато старият свят е носел отпечатжка на римската култура, до тогава зрелищата на амфитеатжра са били разпространени от Иерусалим до Севила, от Шотландия до бреговете на Сахара и не е имало значителен град, дето да не е имало цирк с арена. Такива амфитеатри ние знаем в Дурацо, в Солун, в Пловдив, Томи, Цариград.¹⁾ В тези кжрвави зрелища ние виждаме борци на коне или пеша да се борят с дивите животни. Клавди пуска цяло конно отделение от преторианската гвардия, начело сжс своите началници, срещу африкански пантери,²⁾ Неро — сжщите войски срещу 400 мечки и 300 лжвове.

Борбите на животни в края на римската империя напомнят разкоша на минали дни; така в 519 год. Евтарих, зетжт на Теодориха, след триумфалното шествие в Рим, празнува встжпването на своя консулат с игри в амфитеатжра, дето били сжбрани животни от цяла Африка. Касиодор описва ловкостта на ловците, особено на един от тях, който скача с помощта на едно джрвено копие през тичащата мечка или лжв, как се приближава кжм животното на колени или по корем, как се тжркаля в подвижни джрвени кафези или изплетени от тжнки и еластични пржчки.³⁾ Едно праздненство, дадено от Карина и Нумериана през 284 г., направило силно впечатление поради невидените до тогава продукции и било по-сетне изобразено в портиците на Палатина.⁴⁾ Един акробат играел по сжвсем тжнко вжже, други бягал нагоре по стените пред една мечка, която дразнел, а сами мечки представлявали някаква пантомима.⁵⁾

Ако хвжрлим поглед на нашите изображения, то ние виждаме тук представени сжщите мотиви. Този вид борба на бик с мечката се среща най-често в разните паметници. В една плочка, сега в Народния музей, намерена в Чумаковци, виждаме един бик, нападнат от животно, приличаще повече на лжв.⁶⁾ Друга една борба между лжв и бик в сжщото положение виждаме в друга плочка от Ковачевци.⁷⁾

¹⁾ Friedländer ц. с. стр. 618 сл.

²⁾ Dio LXI, 9.

³⁾ Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom I, 5 стр. 296.

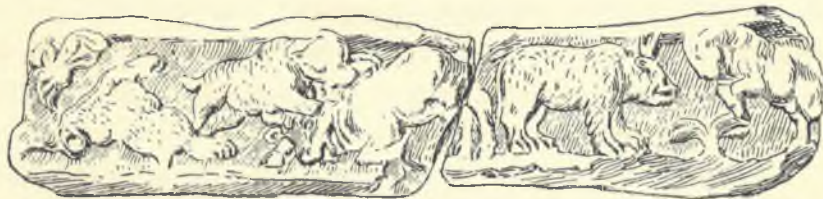
⁴⁾ Vopiscus, Car. cap. XIX.

⁵⁾ H. Reich, Der Mimus стр. 418.

⁶⁾ Kalinka Ant. Denkmäler n° 470.

⁷⁾ Kalinka. ц. с. n° 209

Подобни изображения срещаме и в плочки с тракийски конници.¹⁾ В музея в Цариград се пази една плочка, намерена на площада Тагос и принадлежаща вероятно към края на IV в. (обр. 10). На ляво върху един храст, вероятно смокиня, е простната една мъртва мечка по гърба

Обр. 10. — Релеф от Цариград.

си. В средата друга мечка се е нахвърлила върху един бик, като го е захапала по гърба. Бикът е клекнал на предните си крака, допирайки земята с главата си. В десно трета мечка пред един козел.²⁾

Обр. 11 — Долната част от диптиха на Стилихо.

От другите сцени на нашата плочка характерна е тази около подвижната врата. Подобни изображения срещаме и в други паметници. Върху един диптих от V в. в Лувърския музей, принадлежащ на Стилихо и неговите двама сина, са изобразени в долната част разни борби на мечки (обр. 11). Между другото тук виждаме, как една мечка си играе с един борец, който се търкаля в един кръгъл кафез. Различни сцени от циркови игри ни са представени и в диптихите на консула Анастасий (517 г.) и Ареобинда (506 г.; гл. обр. 12).³⁾ Марциал също ни описва борба с мечка.⁴⁾ Изображения на бор-

би с мечки срещаме и върху някои конторниати. Cohen (*Description historique des médailles impériales*) ни дава няколко такива:

¹⁾ Добруски, Известия на Народния музей стр. 34 обр. 28, стр. 54 обр. 48.

²⁾ Mendel, *Cat. des sculptures grecques, romaines et byzantines au musée impérial de Constantinople* II стр. 54 n° 293. Мендел датира тази плочка в VI в.

³⁾ Forrer, *Reallexicon der prähist. klass. und frühchristl. Altertümer* стр. 178 Taf. 49; Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle* стр. 255 fig. 95; стр. 453 fig. 150.

⁴⁾ Mart. *De spectaculis* ed. Paris 1878 стр. 337

стр. 276 № 15. Борба на *bestiarius* с мечка (Sab. X. 5).

стр. 293 № 156. Борба на *venator* с мечка, в присъствието на петима други борци (Sab. IX. 5).

стр. 304. № 260. Борец скрит зад един щит се запазва от една мечка (Sab. IX. 5).

В книгата на Imhoof-Blumer и Otto Keller, *Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Altertums* срещахме също така изобразени подобни сцени от борби с мечки. На табл. XVI, 12 виждаме

Обр. 12. — Долната част от диптиха на консула Ареобинда (506 г.).

една мечка да излиза от един кафез. Върху кафеза е коленичил гол мъж, който е пустил мечката и дава знак на стоящия срещу него, без съмнение *bestiarius*, който се спуска срещу мечката с щит и копие. В изображението до него (табл. XVI, 13) една грамадна мечка е вржхлетела срещу бореца, вържен с дълго копие и кръгъл щит.

По цялата наша плоча изобщо са представени все отделни сцени, от даваните в арената борби. В горния край на плочата поваленият борец държи, както споменах по-горе, пръстевиден

предмет или един вид намордник. Някои учени виждат в тези пръстени дискове за хвърляне, които са служили като оръжие, употребявано в цирковите игри, подобно на индийските чакри.¹⁾

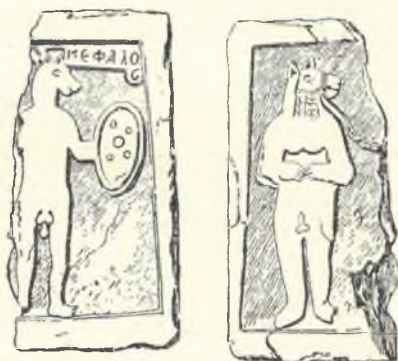
Което на пръв поглед обръща тук вниманието, това са маскираните с животински глави фигурки. Такива фигурки тук виждаме пет — четири на естрадата и отделната на конника — всички с кучешки глави. Изображения от подобен характер срещахме твърде малко. Една плоча от Тузла, Мала-Азия, сега в Берлинския музей, датирана по тежкия си и груб стил към първото хилядолетие сл. Хр., представя две фигурки в ход на десно. Първата фигурка има животинска

¹⁾ Forrer, *Reallexicon* стр. 181.

глава (кучешка или вълча), с къси остри уши, остра муцуна, обаче тялото има човешка форма. Втората фигура е малко развалена, особено в лицето. Един островръх шлем с висящи надолу ушни части е всичко, което ни е останало.¹⁾

Вторият релеф е намерен в Хамидие, М. Азия, в една гробница, късно римска или византийска, във всеки случай християнска, сега в Цариград (обр. 13). От едната страна е изобразена човешка фигура, гола, с мъжки гениталии. Главата, като на куче или вълк, с къси остри уши, в профил. В лявата ръка носи украсен щит. На десно от главата надпис κεφαλος, вероятно втора част от думата λυκοκέφαλος или λυκοκέφαλος. На другата страна се вижда същият човек-животно, само че тука е обуздан.

Човекът с животинска глава има своя произход още в характерното изкуство на Египет, дето Anubis се изобразява с глава на чакал. Това изкуство е било познато на римляните, вмъкнато с култа на Изида, а по-сетне не останало чуждо и на византийците, макар и това да ни е запазено само в изображенията на св. Христофор. Хора с кучешки глави срещаме също във византийски псалтири, дето така се изобразяват евреите, които са хванали Христа.²⁾

Обр. 13. — Релеф от Хамидие.

От писмените сведения относително цирковите игри, интересни са за нас в случая описанията на Const. Porphyrogenetos за дворецовите тържества, давани в началото на годината или така наречените готски игри.³⁾ При тези празненства в двореца в Цариград излизали двама готи, облечени в животински кожи и с различни маски (οἱ δύο Γότθοι φοροῦντες γούνας ἐξ ἀντιστρόφου καὶ πρόσωπα διαφόρων εἰδέων βασιτάζοντες ἐν μὲν τῇ ἀριστερᾷ χειρὶ σκουτάρια, ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ βεργία). Напълно подобни сцени срещаме изобразени в фреските на катедралната църква св. София в Киев.⁴⁾

¹⁾ Dalton, Byzantine Art and Archaeology стр. 160; Mendel ц. с. стр. 487 сл.; Wulff, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke III, 2 n° 1701; Strzygowski, Das byzantinische Relief aus Tusla im Berliner Museum (Jahrbuch der kgl. Preuss. Kunstsaml. 1898 XIX стр. 57 сл.).

²⁾ Forrer, Reallexicon стр. 756 Taf. 109, 6; Strzygowsky ц. с. стр. 57.

³⁾ Const. Porphyg. De ceremoniis, ed. Bonn I 83 стр. 381.

⁴⁾ Толстой-Кондаковъ, Рускія древности IV, 147 сл. Кондаковъ, О фрескахъ лѣстницы Кіево-Софійскаго собора стр. 287 сл. (Отделен отпечатък от Зап. импер. гуск. арх. общ. III 1888).

Между многото отделни изображения, ние срещаме там само един случай с истинско маскиран човек, облечен в обжрната кожа, с животинска глава и дълго дървено копие в ръката (обр. 14).

Средната фигура в нашето изображение е малко по-особена от другите както по положение, така и по облекло. Докато всички фигури са без шапки, тя е снабдена с типичната фригийска шапка. Тук би съответствувало и описанието на Константина Порфирогенета *ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ βεργία* — в случая къса палка с металически край. Островърхата шапка срещаме и в изображенията в Киев, както такива шапки

Обр. 14. — Сцена от фреските в Киевската Св. София.

се срещат обикновено у варварите. Кордин¹⁾ споменува също такива шапки, като ги нарича *персиχόν φόρεμα*. Проф Кондаков (цит. сжч.) предполага, че носящият тази шапка е може би самият майстор (*μαῖστρος*) — разпорежител при игрите. Това би било приемливо и за нашата фигура. Мечката изглежда, че се блъска напразно и с ярост в дървения манекен, който е поставен тук може би за измама и за дразнене на

животните, а носителят на фригийската шапка по своето спокойно положение изглежда да има друго предназначение и да не взема непосредствено участие в борбата.

Нека се повърнем в заключение още един път, към маскираните фигурки на естрадата. Ако биха представлявали или вземали участие в общите игри, те биха били изобразени поне в същата големина, както останалите борци. В същата почти големина са изобразени и танцуващите фигури на естрадата с колони в лявата част на плочата. Тези фигурки ние трябва да ги схванем като отделно нещо от игрите в предполагаемия цирк. В нашия релеф не са дадени никакви линии, както това е направено във фреските на Киевската катедрала, които да напомнят някоя постройка или друга част от цирка. Фигурките в ляво на естрадата трябва да си ги представим вжн, пред цирка, че удрят върху някой инструмент, дигат шум и канят публиката на зрелище.

Четири маскирани фигурки върху естрадата трябва да си ги представим някъде вътре в цирка, направени като днешните ма-

¹⁾ De officiis IV 38.

рионетки; те трябвало да стоят там като реклама и да показват на публиката, какво ще се играе.

Изображенията на Серапис и Афродита върху стълба пред цирка стоят може би за украса или за това, че тези божества имат известни отношения към царството на жертвите и на подземния свят. А за да бъдат представени тук маскираните с кучешки глави, гонела се е може би целта, да се наподоби по-добре самият лов на мечки с кучета.

Мимическите игри, появили се още на римска сцена, преминали по-сетне във Византия, за да останат по-късно у турците, като са преживявали своите създатели и под формата на днешните карагйози да веселят и до сега източните народи с своите шеги и забавни сцени. В стара Русия и в староруската литература скоромохите (хора облечени в кожи) се явяват с маски, водейки мечки или показвайки кукли и марионетки с весели „бесовски“ игри и песни, както правели средновековните пътуващи артисти. Такива хора, облечени в разни животински кожи, ние виждаме и у нас да се вестяват по Коледа и по Нова-Година, за да разсмяват народните маси.¹⁾ Тези празненства и маскирания са свързани обаче у нас, както и в Русия, с русалиите. Пък и до ден днешен из цяла България и Македония пътуващи актьори, най-вече цигани, водят от село на село, от панаир на панаир вързани мечки, които показват своето изкуство.

По стил от цялата плоча дъха още свежестта на класическата древност. А поставените образи на Серапис и Афродита сочат още за голямата връзка с онова време. Известно е, че цирковите игри с варварите били особено много на чест във Византия между IV—VII в., когато се изработват и всички подобни сюжети, а впоследствие те се удържали и разпространили у другите народи, дошли в съприкосновение с тях.²⁾ За датирането на плочата могат да ни служат и някои исторически данни. Плочата се намери, както е казано по-горе, на около 4 метра дълбочина в земята, в грамадна римска постройка, заедно с изтъркани римски бронзови монети. Вероятно нашата плоча е служила като украшение в някоя от залите или стълбите на тази къща. Четвъртият век е цвятящ период за София. Константин Велики често е живял в Сердика и мислил даже да премести тук столицата си. Тук заседавал в 343/4 год. църковният събор против Ария.

¹⁾ М. Арнаудовъ, Кукери и русалии (Мсб. XXXIV) стр. 116.

²⁾ Толстой-Кондаковъ, Рускія древности IV, 150.

Това развитие продължава до края на следния век. През време на преселението на народите, когато хуните вжв времето на Атила, 447 год., изгорили много градове, била опустошена и Сердика. От това време и не по-късно трябва да се датира и нашата плоча. От досегашните изследвания следи от някакъв амфитеатър в София не са открити и самата плоча изглежда да е пренесена тук от друго място.

Relief mit Zirkusspielen aus Sofia. Im Jahre 1920 wurde in Sofia, in der Nähe der Kirche Sveta Nedelia, in den Ruinen eines antiken Gebäudes, 4 m unter dem Erdboden, eine in 23 Stücke zerbrochene Marmorplatte gefunden (0.77 m lang, 0.59 m breit und 0.025 m dick; Taf. IV). Sie ist mit Reliefs verziert, die einen Provinzialzirkus darstellen. Die Zentralfigur mit der typischen phrygischen Mütze ist als Zirkusmeister zu deuten. Die mit Hundeköpfen maskierten Figuren auf dem Podium sind wahrscheinlich Marionetten, die als Reklame dienten. Die Figuren links, die mit Metallinstrumenten(?) spielen, müssen wir als vor dem Zirkus stehend ansehen, das Publikum für die bevorstehende Vorstellung einladend. Die Bildnisse von Serapis und Aphrodite sind gross zu denken, aus Holz angefertigt und mit Metallplatten überzogen. Sie dienten wahrscheinlich einem dekorativem Zwecke. Die Platte ist wahrscheinlich in das V. Jahrh. n. Chr. zu setzen.

Die Zirkusspiele erfreuten sich einer grossen Beliebtheit in den römischen Provinzen. Eine hervorragende Rolle spielten dabei die Bären, wie andere Denkmäler, besonders einige Konsulardiptichen (vgl. Abb. 11 und 12) beweisen. Für die maskierten Figuren sind zwei in Tusla und Hamidie in Kleinasien gefundene Relieffragmente, die Beschreibung der gothischen Spiele bei Const. Porphy. (De cerem. I 83 p. 381) und die Fresken in der Sophienkathedrale in Kiew zu vergleichen.

Auf der Balkanhalbinsel haben die Zirkusspiele in späterer Zeit von Byzanz aus, wo sie im IV.—VII. Jahrh. sehr beliebt waren, Verbreitung gefunden. Gezähmte Bären werden in Bulgarien und Mazedonien bis heutzutage herumgeführt, um ihre Kunst zu zeigen.

Iw. Welkow.

Халщатски и латенски фибули в Археологическия Музей при Народната Библиотека в Пловдив

от Б. Дякович

За да се датират поне приблизително фибулите от халщатската епоха у нас, необходимо е да се има пред вид подраздялата на тази епоха на два големи периода: първият период се простира от 900 до 700 год. пр. Хр., а вторият период — от 700 до 500 год. пр. Хр. От V век настъпва латенската епоха, която се подразделя на три периода: раннолатенски (500 — 300 год. пр. Хр.), среднолатенски (300 — 100 год. пр. Хр.) и къснолатенски (100 год. пр. Хр. до християнската епоха).

А. Халщатски фибули.

1. Очилати фибули.

През I период на халщатската епоха се срещат само очилатите фибули. Те са единствените, които са открити в тумулите на Халщат от първия период и то само в женските гробове; намерени са, обаче, няколко фибули от този вид и в могили от втория период.¹⁾ Друг вид фибули от първия период на халщатската епоха няма, а споменатите „очилати“ фибули, които са служили за женски накити, са били разпространени в Унгария, Истрия, на Балканския полуостров, особено в Босна²⁾ и съседните страни. Намират се също в Гърция и южна Италия. Те, обаче, се срещат твърде рядко в северната халщатска зона и липсват съвсем в Галия.³⁾

Такива очилати фибули имаме в археологическия музей при Народната Библиотека в Пловдив три екземпляра: единият, записан в

¹⁾ Hoernes, La nécropole de Hallstatt, II 85; Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, II 622.

²⁾ Glasnik Zemal. Mus u Bosni i Hercegovini XIV, 214 обр. 20; XXVI, 103 обр. 87; 127 обр. 121.

³⁾ Déchelette II, 845 бел. 3.

музейния инвентар под № 194, е намерен в един гроб до махалата Гела при с. Широка-Лъка в Родопите. Тази фибула (обр. 15 в средата) се състои от един сплеснат тел, който прави пет завивки. Тя има обща дължина 9 см.; диаметрите и на двете половини са почти еднакви — 3,8 см. Покрита е с зелена патина.

Заедно с тази фибула е намерена на същото място още една (обр. 15,

горе), записана в инвентара на музея под № 193, и едно бронзово ножче без дръжка, продупчено и строшено на две, дълго 14,4 см., широко 1,3 см. покрито със зелена патина (обр. 15, доле). То е вписано в инвентара под № 195.

Лъжкът на втората фибула (обр. 15, горе) в средата е украсен

Обр. 15 — Бронзови фибули и бронзово ножче от Широка-Лъка.

Обр. 16. — Бронзова фибула от Лъкавица.

с четири големи пръстеневидни наддебелявания и с две по-малки от страни. Лявият край на фибулата, след като прави една завивка, преминава в тънка плочка за иглодржателя, а другият, десният край възвизва във вид на осморка и образува иглата. Дължина 8,7 см. Патина тъмнозелена.

От другите два екземпляра очилати фибули единият, макар и пречупен на части, е до толкова запазен, че се сглобява в едно цяло (обр. 16). Тази фибула е сравнително по-голяма от гореописаната. Тя е съставена също от един сплеснат тел, който образува двете половини на фибулата, като прави от 7 до 8 завивки за всяка половина, диаметрите на които имат по 5 см. Дължината на фибулата е 12 см. Вторият екземпляр, приблизително със същите размери, е строшен на части. Тия фибули са намерени заедно с по-доле описаните (обр. 17—22) от помаци из с. Лъкавица, Дряновска община, в околността към с. Павелско, в Родопите. Всички са притежание на малкия ни музей, благодарение на

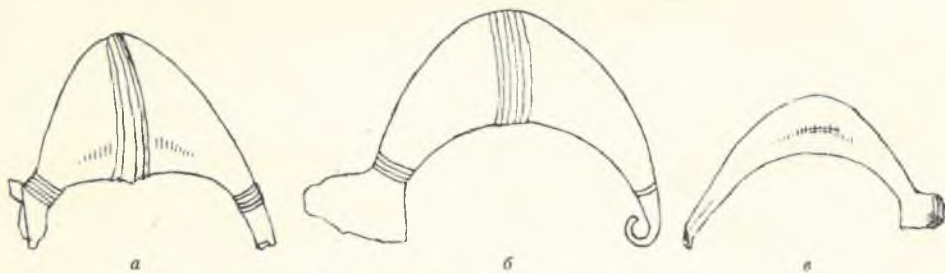
известния станимашки родолюбец г. П. Сребров, един от откривателите на историческия старобългарски надпис върху „Асеновата крепост“ при Станимака.

*

Фибулите от втория период на халщатската епоха се разделят според формата си на следните три главни групи или класа: джговидни едноспирални фибули, джговидни двуспирални фибули и змиевидни безспирални фибули.¹⁾

II. Джговидни едноспирални фибули.

1. Ладиевидни фибули. От този вид фибули в нашия музей имаме три екземпляра (обр. 17). По формата си те приличат твърде много на публикувания от г. Р. Попов²⁾ екземпляр, който бил намерен

Обр. 17. — Бронзови фибули от Лжкавица.

в същата местност при с. Павелско, в централните Родопи, дето са намерени и нашите. И в пловдивските фибули, както и в софийската, лжкжт е силно надебелен и приема форма на ладия, на която външната страна у едната фибула е силно изпъкнала с почти равна вътрешна страна, а у другите две е по-полегата с правилна джга от вътрешната страна. Лицето на двете наши фибули е орнаментирано с групи профилирани бразди, от които две над двата края и една в средата на лжка. Третата фибула няма никакъв орнамент.

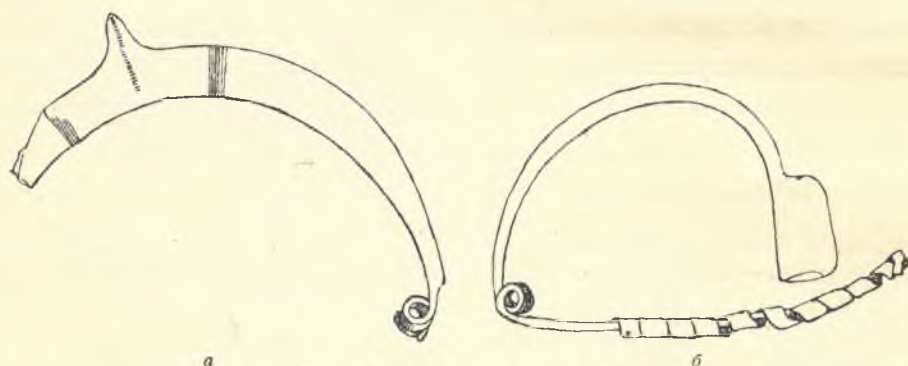
У едната фибула (обр. 17 а) единият край преминава в четвъртата ножна плочка, горният край на която завършва с израстък, а долният е бил прегънат, за да образува иглоджръжателя. Лжкжт на фибулата от външната страна е изпъкнал, а в задната е почти плосък.

¹⁾ Всички названия на примитивните фибули имат италиански произход, защото в Италия именно те се твърде много срещат и от там главно се разпространяват в северна Европа.

²⁾ Спис. на Акад. VI, 149, обр. 7.

Спиралите заедно с иглата в нашите фибули липсват, но формата на последните е толкова прилична, дори идентична с фибулата, която ни описва г-н Попов, че няма никакво съмнение, какво и у нашите фибули спиралата е образувала три завивки, след което е преминавала в игла, върху която, възможно е, да е бил нанизан кжжеловиден прешлен, както е в софийския екземпляр и в една от другите наши фибули.

Размерите на нашите фибули са следните: първата (обр. 17 а) има дължина 5 см., вис. 4.2 см., максимална широчина на лжка 3 см.; тъмнозелена патина. Втората (обр. 17 б): дължина 7 см., вис. 4.8 см. Орнаментът в тази фибула опасва околоръжст цялата максимална широчина на ладийката, която е еднакво издута и от двете страни. Патина тъмно-

Обр. 18. — Бронзови фибули от Лжавица.

зелена. Третата (обр. 17 в): дължина 5.2 см., вис. 3 см. Без всякакъв орнамент. Патина също тъмнозелена.

Ладиевидни фибули (a navicella) са намерени в последно време в Долна Долина (Босна).¹⁾

2. Пиявична фибула. Четвъртата фибула (обр. 18 а) от тази група е един екземпляр, който, според външния си вид, напълно оправдава названието пиявична фибула. Състои се от една сърповидна джга, която в лявата си най-широка част образува високо рогче и надебеляване от двете страни на фибулата. Подобно надебеляване с гравирани по него резки има и по средата между рогчето и края на фибулата, а отъ другата страна на рогчето на еднакво разстояние фибулата е набраздена също с няколко резки.

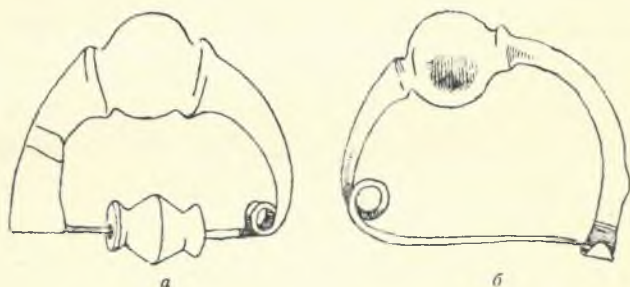
Десната страна на фибулата постепенно изтънява и в края си резко преминава в плоска спирала, която, след три завивки, се пречупва. Тази спирала сигурно е образувала иглата, що е завивала кжм

¹⁾ Гласник Зем. Музеја, XXVI (1914) 95, обр. 73.

десния край на фибулата, който е бил вжзвит, за да образува иглоджржателя. Дълж. 9 см., вис. 4 см. Пatina тжмнозелена.

Образ 18б ни представя джговидна фибула с обжл лжк, в средата по-дебел, а кжм двата края постепенно изтжнява. Десният му край преминава в продълговата четвъртита плочка, долният край на която вжзвива, за да образува иглоджржател, а лявият край прави две плоски завивки на ляво и преминава отново в обжл тел, за да образува иглата, която е кжса и се мушка в джлга спирала. Дълж. 6.8 см., вис. 4.5 см.; джлж. на спиралата 6.2 см.; ножната плочка 0.7 на 2.1 см.

Подобна фибула описва и г. Р. Попов (обр. 1 в неговата статия), само че тя е значително по-голяма и се отличава от нашата още и по това, че вжрху иглата няма нанизана пружина. Софийският екземпляр произхожда сжщо от южна Бжлгария и то пак от сжщите места (с. Проглед до Чепеларе).

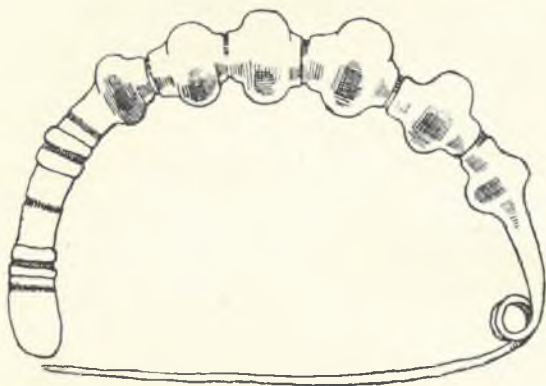
Обр. 19. — Бронзови фибули от Лжкавица.

3. Вжзелчести фибули. В нашата сбирка от този вид фибули има няколко. Тая, която даваме под обр. 19а, е с масивно надебеляване в средата на лжка вжв форма на овоид, от двете страни на който има по едно профилировано пржстененовидно надебеляване, от дето лжкжт на десно взима формата на рог, а на ляво сплесната разделена на две половини плочка с една профиливана само отгоре ивица. Десният край на лжка, след като прави една плоска завивка на десно и на вжтре, преминава в игла, за да се опре в иглоджржателя, образуван от завития долен край на плочката. Вжрху иглата е нанизан масивен кжжеловиден прешлен. Дълж. 5.6 см., вис. 5 см., на прешлена 2 см.; деб. 1.5 см. Пatina зелена.

От сжщия тип фибули е тая, която даваме в обр. 19б. Разликата се сжстои в това, че тук масивното надебеляване има сжвжршено топчеста форма и се намира не в средата на лжка, а значително на ляво, така че десната страна, която вжзвива в иглоджржател, е почти двойно по-голяма от лявата, която, като направи една завивка на ляво, преми-

нава в игла с върх във форма на ечемичено зърно. Дълж. 5·5 см., вис. 4·5 см. Патица зелена.

Подобни вжзелчести фибули у нас описва г. Р. Попов в същата статия, обр. 9, намерена при с. Кешан (Одринско) и друга в с. Бедня-

Обр. 20. — Бронзова фибула от Лжковица.

ково (Чирпанско), аналогична на първата. Кешанската се отличава от нашата под обр. 19а по това, че тя има 4, а не две профилирани пръстеневидни надбелявания, от които двете заемат средата на десната и лявата половина на лжка, а останалите две са при крайщата му. У нашата фибула надбеляванията са при самия овоид.

Голяма вжзелчеста фибула ни представи обр. 20. Лжкът е украсен с 6 масивни топчести надбелявания, разделени помежду си с вдлъбнати бразди. Десният край, с роговидна форма, прави две вътрешни плоски завивки и преминава в игла, за да се опरे на иглодържателя, образуван от лявия край на лжка. Частта на лжка между иглодържателя и редицата от вжзли е плоска и отгоре е украсена по с две профилирани бразди и три вдлъбнати резки. Дълж. 10·5 см., вис. 7·3 см. Патица чернозелена.

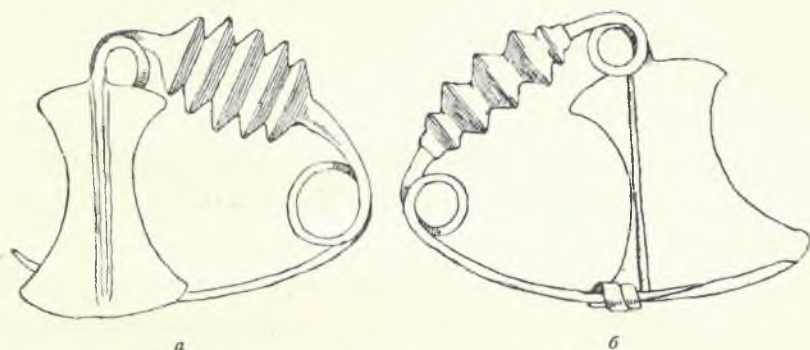
III. Джговидни двуспирални фибули.

Обр. 21. — Бронзови фибули от Лжковица.

Особен вид вжзелчести фибули представят четири наши фибули с билатерални спирали (обр. 21 и 22а). У тях фибули лявата страна на лжка образува една завивка на ляво и навън и преминава в широка щитовидна плочка, която от двете си надлъжни страни е джгообразно изрязана навътре, а горната и долна страни — джгообразно навън.

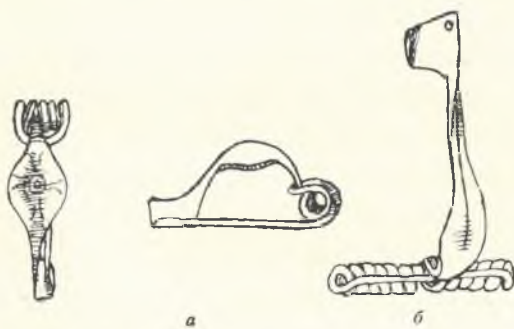
Другата, десната страна на лжка, прави също една завивка на десно и навътре и преминава в игла, която се влага зад плочката-щит, в иглоджържател, образуван от неговия леко възвит край. Такива фибули, съвсем сходни, имаме три. Всичката разлика между тях се състои в това, че възлите на лжковете им (у всички по пет) у едни са по-

Обр. 22. — Бронзови фибули от Лжканица.

високи и по-сгъстени, а у други — по-низки и по-разредени; всички те имат пръстеновидна форма.

По-особна и твърде интересна е четвъртата фибула от тази група (обр. 22 б). Тя, макар и да е по-всичко сходна с горните три, има една особеност, която се състои в това, че от завивката, която образува щитовидната плочка, от вътрешната страна на последната, се отделя един обжл тел, който в края си се обръща в плоска хоризонтална спирала от две завивки, през които се промушва иглата, за да легне в иглоджържателя. Лявата завивка, която преминава в щитовидна плочка, както в горните три фибули, тук образува надлъж по личнага си страна профилирана ивица без всякакви бразди, каквито се виждат по другите две; по това тя си прилича с най-малката фибула от тази група. Размерите на фибулите са: височина от 5 до 6.5 см., широчина от край до край на спиралите 5.5, 6, 6.5 и 6 см., височина на ножните плочки 4.3, 5, 5.5 и 4.7 см. (у четвъртата).

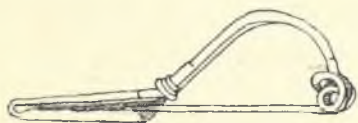

Обр. 23. — Сребърна и бронзова фибули.

Еднотимпална фибула. От тжй наречените еднотимпални

или еднотасчести фибули в нашата сбирка се намира един екземпляр, който изглежда да е от сребро (обр. 23 а).¹⁾ Тя е намерена в Айтоските бани през пролетта на 1910 година заедно с други предмети (4 сребърни обеци, 1 сребърен пръстен и 1 бронзова фибула от увит тел). Фибулата е съставена от малка спирала, която завършва с игла и с едно тасче, върху което е гравирани орнаменти във вид на розетка с четири листенца и нежни вейчици. Дължина 2.5 см. Покрита е с черна патина. Фибулата е записана в инвентара под № 181.

Арбалетна фибула. Към този вид фибули принадлежи един наш екземпляр от бронз (обр. 23 б), у който иглата се влага в жлеба на ножната плочка (иглоджръжателя), образуван от загънатата ѝ страна, без да завършва плочката в някакво тимпалче. Дъгата на фибулата

Обр. 24. — Бронзова фибула от Старозагорско.

не е с гладка повърхност, а е пирамидална и в средата си има един вид надлъжен гребен. Фибулата е добре изработена. Спиралата ѝ е строшена на две, а иглата липсва; ножната плочка в горния ляв ъгъл е продупчена. Дължина 3.8 см., височина 1.5 см. Записана е в инвентара под № 143.

Фибула с цилиндричен иглоджръжател. Тази фибула (обр. 24) е съставена от две части: едната от плоска ивица прави дъга, която наляво се прегъва и образува дълъг цилиндрически иглоджръжател, а надесно завършва с кръгъл продупчен край; втората част е иглата, съставена от един отделен тел, завит така, че образува четири опасани с корда завивки, в средата на които е бил закрепен или споен лъкът на фибулата. Трансверсален диск, образуван от спирално завития край на иглоджръжателя, отделя дъгата от последния. Дължина 7 см., височина 2.2 см. Бронз. Патина зелена. Фибулата е намерена в Старо-Загорско и е записана в инвентара под № 586.

Б. Латенски фибули.

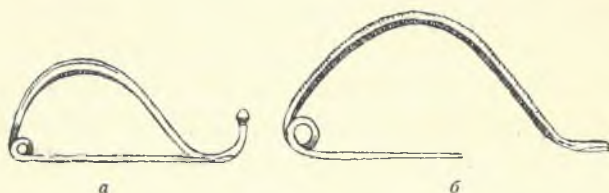
Раннолатенски фибули. Дъговидна фибула от типа на т.ж наречените „Чертозки фибули“ (обр. 25 а), които се появяват в началото на латенската епоха. Лъкът в средата е малко надebелен, а към краищата постепенно изтънява; той е ръбест, а не объл. С лявия си край,

¹⁾ Сребърните накити с по-нежна конструкция, минали през огън или дълго време лежали в земята, силно се повреждат и променят така, че често много мъчно се разпознават по метал.

след като прави само една плоска завивка, преминава в игла, която е сложена върху плочест иглоджржател, образуван от десния край на лжка. Този край вжзвива нагоре и свършва с едно топче (бутон). Дължина 4·8 см, височина 2 см. Бронз. Намерена е в Айтоските бани през 1910 година и е записана в инвентара под № 185.¹⁾

Подобна фибула представя и обр. 25б.

Тя се състои от един тел, който, като обра-

Обр. 25. — Бронзови фибули от Айтоските бани и от Старозагорско.

зува нейния лжк, с лявия край прави една външна завивка наляво и преминава в игла, а десният край образува иглоджржателя и е вжзвивал нагоре. Този край е пречупен. Телът, който образува лжка, не е обжл, а четириръбест и повърхността му е покрита с напречни браздици. Иглата е пречупена. Дължина 6·5 см., височина 2·5 см. Патина черно-зелена. Намерена е в Старозагорско през 1912 година и е записана в инвентара на музея под № 418.²⁾

Обр. 26 — Бронзова фибула.

Среднолатенска фибула. Фибулата (обр. 26) е съставена от един стиснат тел, който, след като образува правилна дъга с десния си край, преминава в завивки и игла, сега строшени, а с лявия — в стреловидна плочица, която вжзвива и с разширения си връх образува иглоджржателя, съединен с джгата чрез сплесната плочица. Лжкът в долния край, гледан отгоре, е орнаментиран с дребни профилирани чертици. Дължина 3·5 см., височина 1·3 см. Бронз. Патина зелена. Неизвестно находище. Записана в инвентара под № 250.³⁾

Fibules hallstattiennes et de l'époque de la Tène au Musée archéologique de la Bibliothèque Nationale de Philippopole. — Les fibules suivantes sont décrites: Trois fibules en bronze „à lunettes“ trouvées dans les environs des villages de Chiroka-Laka et Pa-

¹⁾ Илентична с нашата фибула е описаната от г. Р. Попов под обр. 17 стр. 159 с непознато находище.

²⁾ Интересни равнолатенски фибули от типа на чертозките са намерени в некропола при Сански мост (Босна) и са публикувани от Трухелка в Гласник Зем. Музеја, XXVI (1914), стр. 120—121.

³⁾ Фибули от среднолатенската епоха г. Р. Попов описва две под обр. 15 и 16, стр. 157—158.

velsko dans les Rhodopes (fig. 15 et 16); 12 fibules en bronze de la deuxième période hallstattienne trouvées également près du village de Pavel-sko (fig. 17—22); une fibule en argent à timbale trouvée près des bains d'Aïtos (fig. 23 *a*); une fibule en bronze à arbalète, lieu de provenance inconnu (fig. 23 *b*); une fibule en bronze trouvée dans les environs de Stara-Zagora (fig. 24); une fibule en bronze de la première période de la Tène (type de la Certosa) trouvée aux bains d'Aïtos (fig. 25 *a*); une fibule en bronze de la même période trouvée dans les environs de Stara-Zagora (fig. 25 *b*) et une fibule en bronze de la IIe période de la Tène, de provenance inconnue (fig. 26).

B. Diakovitch.

Находки из некропола на античния Пловдив

от Б. Дякович

Имал съм случай ¹⁾ да отбележа, че на изток от акропола на античния Филипополис са били разположени неговите древни обществени гробища, неговият древен некропол. Случайни находки от тогава и до сега на различни древни надгробни и могилни предмети потвърждават това мое мнение; същевременно, обаче, те ни карат да дойдем до заключение, че извън този некропол старите обитатели на Пловдив са заравяли своите мъртви не на едно място, не в една строго определена черта извън стените на града, а на повече места. Последните случайни разкопки разкриха нов некропол вече не на изток от градските стени, а съвсем в обратна посока — на Бунарджика, както и някои отделни гробове, разпръснати в полето край източните поли на Джамбаз-тепе и Небет-тепе.

Като сравняваме гробните находки от източната страна на града с тия от западната страна, извличаме впечатление, че Пловдив е имал два некропола: един на изток, по направление на сегашните гробища, а друг на запад, край южните склонове на Бунарджика и източната страна на Марково-тепе

Първият некропол до сега ни е дал останки от масивни основи на големи сгради, мозаични настилки, фрагменти от хубави мраморни статуи, известната тракийска гробница със сребърната маска, златните листа и пръстен, с великолепните сребърни чаши и бронзови съдове, гръцки надписи от старохристиянската епоха и др. Вторият некропол, който за пръв път се открива, ни дава дребни предмети от римската епоха или, по-точно казано — според намерените монети от половината на II столетие до половината на IV столетие, — той е римски некропол от езическата епоха на града Пловдив. Тук давам бележките си за последните находки от първия и втория некропол.

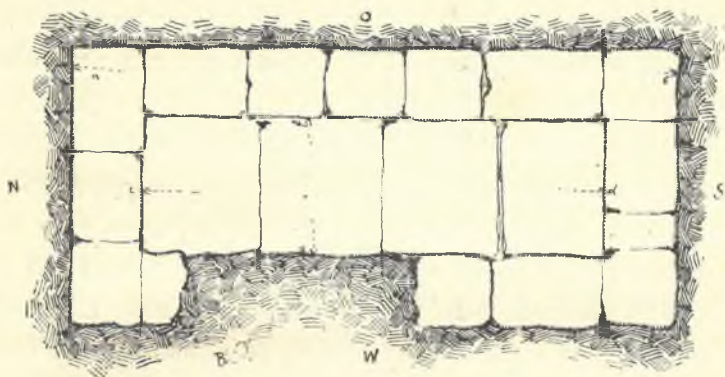
¹⁾ Статията ми „Тракийска гробница при Пловдив и некрополът на древния град“, Сборн. за нар. умотв. XXII.

На ул. „Трапезица“ южно от „Джамбаз-тепе“, зад новата църква „Св. Петка“, се построиха две нови двукатни къщи една до друга. Когато се приготвяваше яма за варницата за една от тях, на 20 февруари 1921 г. на една дълбочина от 2·70 м. се откриха следи от древна мозаична настилка, която се криеше под земните пластове и оставаше под основите на новата сграда. За жалост нито мястото, нито средствата позволиха да се направят по-обстойни разследвания, за да се разкрие ако не цялата, то поне по-голямата част от настилка. При все това направиха се сондажи и на друго място, близо до отворената яма, които ни дадоха като резултат възможност да констатираме два вида мозаика: една изработена с по-ситни разноцветни камъчета (тъмно-кафяви, зелени, сини, жълти, бели, млечно-кафяви и сини), другата по-едрозърнеста, съставена само от бели и кафяви блокчета. Изглеждаше, последната, тъй да кажа, по-грубата настилка да е образувала крайщата, рамката на ситнозърнестата разноцветна мозаика, която е била добре наредена върху основа от ситен и блед хоросан от вар и печени тухли. По-грубата настилка образуваше орнамент, в който белите камъчета съставяха непрекъснати нишки, преплетени във вид на съединени кръгове, а кафявите са изпълвали всичкото пространство между последните. Ситнозърнестата многоцветна мозаика съвършено се крие под почвата и не може да се разгледа.

Гробовете на юг от Джамбаз-тепе. — Направих сондаж и на трето място в съседство с другите две, за да проверя разказите на стари хора, че тук се намирал едно време голям камък с халка върху него. И наистина, на една дълбочина от 3 метра се откри гроб, покрит с голяма плоча от местен сиенит с грубо обдялани крайща, но халка върху нея не се указа; вероятно е била откъртена по-рано, от което и са останали вдлъбнатините върху плочата. Под нея се откриха няколко парчета от глинени съдове, 2—3 съвсем изгнили кости, които не бе възможно да се определят, дали са човешки или животински, и две глинени лампички, от които едната, почти цяла запазена, без всяка орнаментика и с издадена продупчена дръжчица, а другата полустрошена, с релефен орнамент на бръшлянова вейка покрай перваза и вдлъбнатата повърхност, украсена с три врязани концентрически кръга. Големината на лампичките е: на едната 9·5 см. заедно с дръжката, а на другата 10·5 см. без дръжката, която е отчупена; дължината им е 3·5 см.

Датата на гроба се определя приблизително, според намерената в него малка полуизтрита бронзова монетка от римския император Марк

Аврели (161—180 г. сл. Хр.), към втората половина на втория век след Христа. Очевидно, гробът е бил по-рано отварян. На същата страна под некропола, само че значително по-наизток, до пионерните казарми, на 23 март с. г. учениците от Пловдивската мъжка гимназия, отбивайки трудовата си повинност в уредба на парк, се натъкнаха на една джл-

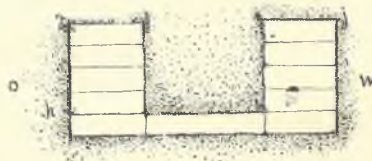

Обр. 27. — План на една тухлена гробница от Пловдив.

бочина само от 30 сантиметра на три гроба, които бяха доразкопани в мое присъствие. Указа се, че те са били отваряни и ограбени по-рано.

Двата гроба бяха зидани от печени тухли, споени една върху друга с обикновена глина без хоросан. Тухли, добре изпечени от чиста глина, тъмно-червени, имаше два вида по големина: едни бяха 31 на 32 см., а други — 31 см. дълги и 16 см.

широки; дебелината и на едните и на другите бе еднаква — 4 см. С малките тухли бяха направени зидовете на гробовете, а с големите бяха пострани. Единият гроб (обр. 27) имаше форма на паралелограмна кутия с не напълно еднакви жгли, — зидарят не е бил много внима

Разрез на гробницата

Обр. 28. — Разрез на гробницата обр. 27.

телен. Разположен с дългата си страна от север към юг, гробът бе покрит с печени керемиди, които от влагата и тършуванията на иманярите бяха изпотрошени. Дължината на гроба бе 1.67 м., вътрешните му размери 1.23 м. на 0.35 м., височина 0.27 м. и широчина на зида (обр. 28) 0.20 м.

В гроба нищо не се намери. До него, обаче, от към западната му страна, се откриха въглища, сплав от железни гвоздеи, сигурно от ковчеза на изгорения мъжтвец, и 3—4 парченца от дребни печени глинени сждчета без какви и да е орнаменти по тях.

И вторият гроб представяше същия вид кутия, но изработена малко по-внимателно: стените му бяха както отвънка, така и отвътре покрити с мазилка от същите червени тухли, ситно строшени, така че не се познаваха отделните тухли, които образуваха зида. Този гроб, обжрнат от изток към запад, беше покрит с една мряморна, добре изгладена отвътре плоча, дебела 7.5 см., дълга 59 и широка 47 см. Тя беше плтно захлупена върху гроба и скрепена със зидовете чрез хоросан. Самият гроб, отворен (пробит) от към източната страна, бе пжлен със ситна мокра пржст и не съдържаше никакви следи от погребение.

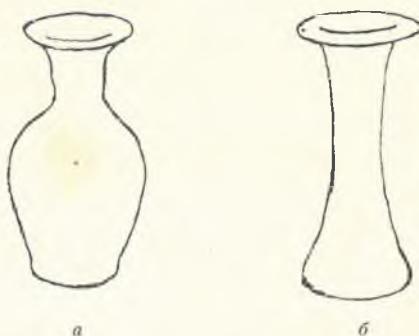
Третият гроб бе съставен само от големи керамиди, леко вгнати, отгоре със знак от 4 успоредни вдлъбнати резки, прокарани с пржсти. Една от керамидите бе поставена на земята и образуваше пода на гроба, а другите, събрани във вид на стряха над нея, съставяха стените и покрива му. Всички бяха строшени от силната влага (тази местност е мочурлива) и разбжркани. Тук се намериха части от черепа на мжртвеца и цялата му долна челюст. Ако се съди по добре запазените жби, всички здраво наредени върху челюстта, може да се предположи, че погребеният е бил млад, не по-възрастен от 30 години човек.

До самата челюст се намери и обола на Харона — малка бронзова, добре патинирана, сечена в Пловдив монета с изтрит надпис върху лицето ΑΥΡΗΛΙΟΣ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ и главата на императора Марк Аврелия с лавров венец на десно. Върху opakoto на монетата е изобразена Конкордия права на ляво, в десната ръка държи патера, в лявата — рог на изобилие; наоколо надпис ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Форма неправилна с диаметри 17—20 мм. Ако се съди по тази монета, гробовете могат да бъдат отнесени към втората половина на второто столетие след Христа и са, следователно, от една и съща епоха с по-горе описания гроб с монетите на същия император.

Гробовете на „Марково-тепе“. — Около същото време, когато ставаша горните разкопки, работници, които кжртят скалите на Марково-тепе за приготвяне на чакъл за улици и материал за градиво на къщите в Пловдив, случайно на 14 март откриха 2—3 римски гробници. Тяхната форма е най-обикновената, съставена от сводести големи печени керамиди, събрани във вид на стряха над плоска основа, за каквато е послужила самата скала. В гробовете не се намери нищо, освен дребни остатъци от човешки кости, колкото да ни покажат, че погребението в тях е било извършено чрез заравяне на мжртвеца, а не чрез

трупоизгаряне. Керамидите, изпотрошени от барутя на работниците, са имали обикновените размери на керамидите от пловдивските стари гробища с бледочервеникав цвят и вжздебели первази.

Гробовете на Бунарджика. — През същия месец март се откри случайно една гробница под южния склон на Бунарджика. Тя бе изградена от тухли и хоросан и покрита с голяма необдялана каменна плоча; подът не беше постлан с нищо. Направление от изток към запад. В гроба се намериха две малки стъклени шишенца (обр. 29), част от металически диск на огле-

Обр. 29. — Стъкленици от Пловдив.

дало заедно с бронзовата му покривка с барелефна обработка (обр. 30) и една напълно оксидирана бронзова монетка. Освен тия предмети в гроба не е намерено нищо друго, освен една малка изгнила част от човешка кост (пищялка). От намерените в гроба предмети може да се заключи, че заровеният тука труп е принадлежал на жена.

От предметите най-голямо внимание заслужава огледалото (обр. 30). То е металическо и от него е останала само една част. Огледалото е

Обр. 30. — Бронзов похлупак на огледало от Пловдив.

било леко вдлъбнато, имало е диаметър 10 см. и е дебело 1—1.5 мм. Към периферията е по-тънко, отколкото към центъра. Капачето има диаметър 10.3 см. и носи явни следи от позлата. То е украсено с релефни изображения, чийто сюжет е взет от митовете за детинството на Диониса. Централната фигура е малкият Дионис, обрнат срещу нас; той е поставен на отсечена като пиедестал скала и е подкрепен от възпитателката му нимфа. Десната си ръка малкият бог издига нагоре, за да хване висящите гроздове на раз-

кошно висещата се лоза, а в лявата ръка, спуснатата надолу, държи голям кичур грозде. На ляво от Диониса е седнала на скалата, обр-

ната към него, полугола нимфа, на която само долната част от тялото е покрита с дреха. Нимфата се е поддала малко на напред, за да подкрепя божествения младенец; в цялото изражение на лицето ѝ, както и в движението, се съглеждат нежните чувства на майчина грижа и преданост. Срещу нея, от другата страна на Диониса, стои един сатир прав, насреща, с лице внимателно обърнато на ляво към Диониса. С десния си крак той е стъпил на висок блок от скалата, около лявата му ръка като че ли е увита малка мантия; зад него се показва Дионисовият тирс с голяма шикалка на върха. Цялата тая фамилна сцена, обвита с кръшни вейки, листа и сочни гроздове на голяма виеща се лоза, е предадена с чувство на истински художник, който, за да я направи още по-ценна, покрил я със злато. За жалост металът, твърде тънък и художествено изработен, е силно оксидиран и много лесно се троши. Ако съдим по този майсторски изработен предмет, можем да заключим, че гробът датира от II век сл. Хр.

*

През месец юни 1921 год. една част от пловдивските трудоваци имаше за задача да прокара път по южните склонове на Бунарджика, за да съедини чрез него градската улица „Гладстон“ със шосето, което минава покрай кавалерийските казарми за с. Кадиево и по-нататък за Родопите. Още в първите дни на своята работа трудоваците се натъкнаха на стари гробници, бързо разкрили няколко от тях и, разбира се, каквото намерили, изпотрошили или наивно изпокрили. Обаче дадените съвети и наставления устно и чрез местния печат, както и взетите бързи мерки от страна на дирекцията на Народната библиотека - музей със специално поставено при трудоваците лице дадоха за резултат по-внимателно разкриване на гробовете и по-усърдно събиране и запазване на намерените в тях археологически предмети.

От разкопаните до сега гробове се констатира, че по южните склонове на Бунарджика дори до самите му поли е бил разположен римски некропол с множество разнообразни, но не монументални гробове. Скромността в устройството на тия гробове показва, че тук са погребвали предимно бедни пловдивски граждани и войници. Най-разкошно устроеният гроб се яви във вид на една тясна гробница, изградена и постлана с печени тухли и покрита с една или повече каменни неправилно обдялани плочи. Други гробове са иззидани с тухли, без да бъдат нито постлани, нито пък покрити с плочи. Трети вид гробове са тия, които имат за постилка изгладена част на скалата, а

за стени и покрив издути, сводести печени керамиди. Срещат се и такива гробове, които са просто изкопани неправилни дупки, покрити с каменни плочи, а има и погребения чисто и просто заравяни в земята и захлупени с каменни плочи. Такъв именно гроб ни даде сравнително най-интересните предмети (гл. по-доле описанието на гроб № 3).

Като особен вид гробове се явиха ония, които за пръв път сега срещам у нас: прокарана дълга до два метра стена, зидана от печени тухли и хоросан, широка 1·20 см. Върху изгладената ѝ повърхност са нареждани трупове (в случая два) един до друг, заравяли са ги с пръст и са ги покривали с големи сводести керамиди от познатия тип.

Повечето от гробовете бяха празни и то предимно ония, които се отличаваха по своята по-хубава външност — изградените. Това показва, че те са били още на времето си отбелязвани и обирани от злосторници. Някои от тях бяха покрити с една, а други с три плочи.

При тия гробове, обикновено дълги 1·10 м. (измерени отвътре), широки 40 см. и толкова дълбоки, стените са градени с тухли, споявани с хоросан (пясък и вар), а подовете с нищо не постлани. Вътре гробовете са пълни със силно улегнала, сбита пръст, а плочите, сложени върху тях, също плътно затварят гробовете. От това става ясно, че преди да са затворени гробовете с каменни плочи, в тях са насипвали и добре набивали пръст върху останките на мъртвеца. Иначе мъчно може да се обясни, как би могла да проникне и силно да се затвърди пръстта в този почти херметически затворен гроб, която с известно усилие трябва да се изкопава, за да се открият предметите в нея, както е напр. случаят с един сега отворен гроб, в който се изровиха парчета от стъкленица. По същия начин можем да обясним, че трошливите предмети са повечето изпочупени (стъклениците), а ония, които имат известна твърдост (глинените лампички и бронзовите съдове) са по-добре запазени.

Гр об I.

Първите няколко гроба, които трудоваците откриха на 14 юни, бяха между Марково-тепе и Бунарджика, по юго-източните поли на последния. Един от тия гробове бе иззидан и постлан с тухли, а покрит с големи сводести керамиди, дълги 65 см., широки 39·5 см. и до 2·5 см. дебели. По тях личат знакове, прокарани с пръсти, отвън във форма на дъга, теглена от единия до другия ръб нашир, а в единия край три вдлъбнатини една до друга, направени с пръсти. Отвън

тре керамидите са гладки. Тухлите, с които бе постлан гробът, са четвъртити с размери 35×35 см. и 3 см. дебели. Този вид тухли са съвършено полски. Знакове върху изгладената повърхност: по две кучешки стъпки в двата края и по две ярешки (?) копита в другите два

Обр. 31.
Стъклен-
ница от
Пловдив.

края. Има и съвсем леко прокарани с пръсти два концентрически кръга. Малките тухли, с които бе иззидан гроба, са 33.5 см. дълги, 15.5 см. широки и 4 см. дебели; по форма са малко въгнати отвътре. Гробът приличаше досущ на ония гробове, които бяха открити при пионерните казарми и които описах по-горе. В него се намериха изгнили човешки кости (част от черепа и пищялката) и следните предмети:

1. Едно тънко светло-зеленикаво шишенце (унгвентариум) с крушеобразна форма и висока шийка, при основата малко свита (обр. 31). Вис. 8.5 см.
2. Една хубава лампичка (обр. 32) с две отвърстия, от червено боядисана глина. Върху горната повърхност, вдлъбнатата и продупчена, са изобразени релефно два гладиатора, изправени един срещу друг. Единият от гладиаторите, който е в десно, носи на главата си шлем с висок гребен, в десната си ръка широк и къс меч, а в лявата четвъртит щит; десният си крак е издал напред. Другият гладиатор стои прав насреща, малко възвисява към неприятеля си, в лявата ръка държи също четвъртит щит, а в десната — меч, замахнат на страна. Лампичката има малка издатка за дръжка, а между отвърстието за фитиля и резервуара релефен палметов орнамент. Височина на лампичката 2.5 см., дължина заедно с дръжката 10 см.

3. Една бронзова монетка от Константина II (337—340 год.), силно оксидирана, с надпис IVL. CL. CONSTANTINVS.¹⁾

4. На същото място, но извън гроба, бе изкопана и по невнимание строшена на дребни парчета една стъклена ампула (обр. 33), която според стъклото и формата на шийката прилича да е от същата фабрикация, от която е и гореописаният балсамарий.

Обр. 32. — Глинена
лампичка от Пловдив

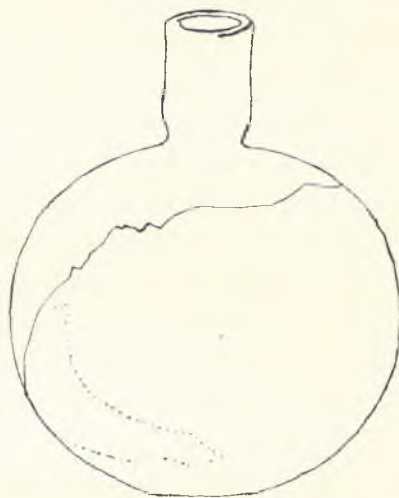
Според намерената монета, гробът е от първата половина на IV в.

¹⁾ Cohen, Description historique VII 364.

Гроб II.

Близко до описания гроб същия ден младежът Добрин Тасев откри друг гроб без никакви следи от каква и да е зидария; от него той събра и предаде за сбирките на музея ни следните предмети:

1. Една лампичка от червена глина, снабдена с малка пръстеновидна држчица и с продупчена издатка за фитиля. В центра на вдлъбнатата повърхност на лампичката, както и върху нейната периферия, се намират също по една дупчица. Отгоре тя е украсена с набраздени концентрически кръгове. Дължина 8.5 см., височина 3 см. Лампичката е добре запазена.

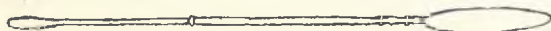
Обр. 33. — Стжкленица от Пловдив.

2. Сплесната бронзова халка, гладко и добре изработена, добре запазена и покрита със зелена патина. Външен диаметър 23 мм., а вътрешен 20 мм.

3. Бронзово копче, съставено от две еднакви кръгчета, съединени помежду си с обла пръчица. Едно от кръгчетата е украсено с профилирани концентрични окръжности, а другото има гладка повърхност.

4. Бронзова пръчица, дълга 43 см., обла, с два отворени възла по крайщата.

5. Сонда (медицински инструмент), съставена от тънка бронзова пръчица, единият край на която е надебелен във вид на ечемичено зърно, а другият свършва с миниатюрна ладийка или коритце (обр. 34). Горната половина на држката, към зърното, е обла, а долната, към

Обр. 34. — Бронзова лжичка от Пловдив.

Обр. 35. — Бронзов пръстен от Пловдив.

ладийката, четириръбеста с пръстеновиден профиливан орнамент в двата края. Дължина на инструмента 14 см. Той е покрит със зелена патина и е строшен на две парчета.

6. Бронзов пръстен със сплесната форма и диаметри 14 и 17 мм. (обр. 35). Отгоре елипсовидна издатка, върху която е изрязан в три реда гръцки надпис ΕΥΣΤΟΧΙ.

Думата произхожда от глагола εὐστοχέω — добре предвиждам, бия в целта; от тук съществителното εὐστοχία — дарба добре да се предвижда, да се постига целта, и прилагателното εὐστόχος — предвидлив, изобретателен, гъвкав; τὸ τῆς χειρὸς εὐστόχον — сигурност в ръката. Очевидно пръстенът е принадлежал на човек, комуто се пожелава да бъде предвидлив, да постига целта, да има сигурност в ръката. Такова пожелание твърде много подхожда за един санитар, за един лекар; за това, като се вземе в съображение и присъствието в гроба на другите предмети, би могло да се каже с голяма сигурност, че пръстенът е принадлежал като амулет на някой медик и че в гроба е погребан един пловдивски санитар. Среща се обаче и собствено име Εὐστόχιος.¹⁾

7. В гроба се намери една бронзова монета, сечена в малоазийския град Никея във времето на Александра Севера (222—235 г.). Върху лицето на монетата надпис Μ. ΑΥΡ. ΣΕΥΝΡ. ΑΛΕ. . . около главата на императора с лавров венец на десно, а върху opakото на монетата ΝΙΚΑΙΕΩΝ между три войнишки знамена.²⁾ Според тази монета можем да отнесем описания гроб към началото на третото столетие след Христа.

Гроб III.

Този гроб не беше иззидан. Трупът е бил заровен направо в земята и покрит с каменна плоча с неправилно издялани ръбове. Наглед погребението е било най-просто, а в същност гробът ни даде сравнително най-добрата находка. Никакви следи от човешки кости нямаше, а имаше останки от пепел и въглища. В гроба се намериха следните предмети, които всички се отличават със своята хубава форма и фабриката:

Обр. 36. — Бронзов сжд от Пловдив.

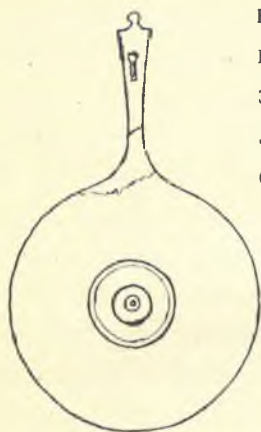
1. Бронзов сжд, вис. 15·5 см., диам. на гърлото 6 см., диам. на дъното 7·8 см. (обр. 36). Сждът е снабден с две дръжки, дълги по 10·5 см., без никакви орнаменти по тях; отгоре са изпъкнали, а от вътрешната страна гладки. Первазът на гърлото е малко прегънат на вътре, а

¹⁾ Ἀγαθὴ τύχη. | Σωτήρι Ἀσκληπείῳ καὶ | Ὑγείᾳ καὶ Τελευφόρῳ | Θεοῖς ἐπηκόοις Εὐστόχιος Κέλερ Ἀσκληπιάδου | πρῶτος ἄρχων εὐχαριστήριον. Надписът е издълбан върху мраморна плоча, вис. 41, шир. 36 см., намерена около могили на с. Караризово (старата Копушка околия) и е издаден в Третия годишен отчет на областната реална гимназия в Пловдив стр. 13.

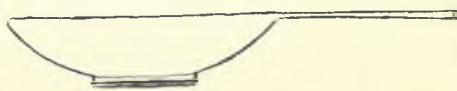
²⁾ Намеряващ пожелавал да задържи монетата за себе си за спомен от трудовата си повинност.

търбухът му към дъното подут. Дъното е украсено с изпъкнали концентрически кръгове. Сядът е прогнил и разпаднат на части, дръжките му са отлепени, но добре запазени.

2. Бронзова патера, дълга заедно с дръжката 25 см, висока 3.3 см., с диаметър на отвора 13.2 см. (обр. 37). Върху дъното е при-

крепена тънка подставка с релефен орнамент във вид на концентрически кръгове. Первият отгоре е закръглен. Дръжката не е прилепена отделно към сџда, а е изляна заедно с него; върху нея е изрязано въздлъжно от-

Обр. 37. — Бронзова патера от Пловдив.

върстие. Сџдът е изработен в хубав стил и покрит сџс зелена патина. При дръжката той е пропукал, а самата му дръжка е пречупена на две.

3. Глинена урничка с блядо-червеникав цвят, във форма на круша, с висока шийка, строшена при самата основа. Дъното е набраздено с концентрически кръгове. Височината на сџда 8.5 см, диам. на дъното 5.5 см.

4. Глинена лампичка, 10 см. широка, 2 см. висока, с две отвърстия и висока пръстеновидна усукана дръжка над рџба. Лампичката отгоре е така вдлъбната, че се образува околорџстен перваз 11 мм. широк, покрит с релефна ивица от вейка с лаврови листа. Лампичката е била боядисана червено. Добре запазена.

5. В гроба се намериха около десетина малки шишенца, тџй наречени унгвентарии или балсамарии, от бледо-зеленикаво стџкло. От тях 6 са сџвџршено здрави. Те са от два вида: едни по-големи с крушевидно търбухче и дълга шийка, до 9 см. високи, а други много по-малки, но сравнително с много по-дџлги шийки, до 7.3 см. високи. Шишенцата очевидно са сџдџржали някои благовонни масла, от които са останали засџхнали следи по стените им.

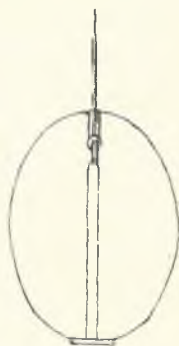
6. Една жџлезна свита одве, тџнка 2 мм. ивица, 1.5 см. широка и 14 см. дълга.

7. Амбула (обр. 38 и 39). Този предмет е един от най-интересните и сравнително най-ценните, каквито се намериха из гробовете на Бунарджика. Макар и повреден доста, той ще запази в нашите сбирки винаги хубаво място, защото подобни ампули не се срещат често.

Ампулата (Ampulla) е малък съд с обла форма на нашенска бжк-лица, съдържаш главно масло, с което си служели в баните, но често пжти и вино, оцет или други напитки. Има твърде много ампули, стжклени и глинени, с най-разнообразни форми. Нашата ампула е от най-редките — тя е металическа и по формата си принадлежи къмъ типа на тжй наречените лещовидни ампули. Състои се от две поло-

Обр. 38. — Бронзова ампула от Пловдив

Обр. 39. — Ампулата обр. 38, гледана от страна.

вини, които били слепени помежду си с помощта на едно тжнко обржче и закрепени върху кржгло джнце-подставка с орнамент на релефни концентрични кржгове. При разкопаването ампулата се разпаднала на съставните си части, а шийката ѝ съвсем липсва. Обржчето е снабдено с две продупчени издатки (втората липсва), за да се окачва с помощта на две

отделни тжнки бронзови плегени верижки, събрани на една халчица.

Силно окислена, покрита с дебел слой зелена патина както отвътре, така и отвжнка, ампулата изглеждаше да е чисто бронзово изделие. Обаче, след щателно изчистване се констатира, че тя, макар и да е бронзова, била е посребрявана и орнаментирана в кафяв цвят. Орнаментът се състоял от тригжлни цветни чашки (гл. обр. 38), събрани вжв форма на кржст, обиколен с палметки и стреловидни листеца, всичко в кржг от тясна ивица на пунктиран зигзаг. Със същия орнамент е била покрита и другата страна на ампулата. Съдчето има 8.8 см. в диаметър, а цялата му височина заедно с подставчицата мери 9 см.; диаметърът на последната е 2.2 см.

Гроб IV.

Гробът, открит на 8 юли, имаше форма на зид до два метра дълж и 1·20 м. широк. Върху изгладената му повърхност са били сложени два трупа един до други, заровени с пръст и покрити с големи сводести керамиди, 63 см. дълги, 36 см. широки и 2·3 см. дебели, със знак отвътре във форма на осморка, теглена с пръсти. В гроба се намериха следните предмети:

1. Две строшени шишенца, на които джната са изработени с профилуван кръг с диаметри 3 и 3·5 см. Шийката на едно от тия шишенца

Обр. 40. — Бронзово звънче и глинена лампичка от Пловдив.

има вид на фунийка с диаметър на устата 3 мм.; ржбът му е задебелен и закръглен. Около шийката е усукана стжклена нишка като сжщински конец. Височина на шийката е 6·20 см.

Друго шишенце, ниско, е имало сравнително много широка шийка — до 4·5 см. в диаметър.

2. Шишенце, глинено, с крушевидно тжрбухче, 8 см. високо, с тжнко и дълго гжрло, пречупено. Сждчето е било обагрено червено.

3. Глинена лампичка с две дупки, една в центъра, друга върху издатката за фитиля (обр. 40 б). Држжката е сжщо малка сплесната над ржба издатка. Кръглата средина, малко строшена, с профилуван кръг, е вдлъбната и върху нея барелефно е изобразен кон, с вирната глава и опашка, тичащ на ляво. Цвят бледо-червен. Дълж. 8 см, вис. 2·3 см. Лампичката беше силно очернена от сажди.

4. Бронзово звънче, вис. 2·3 см. (обр. 40 а), с малка продупчена издатка за окачване. Под издатката орнамент от две околоржстни вдлъбнати бразди. Сжщо такава бразда е прокарана и над перваза. Звънчето е малко сплеснато. Езичето на звънчето е желязно, с малка топчица на края; то е откъснато.

5. Две бронзови монети: една от Филип II Македонски (359—336 г.), вжзобновителя на Пловдив, с юношеска глава с диадема върху лицето и конник на десно върху opakото; друга, колониална, сечена в Пловдив, сжвсем изтрита и покрита с дебел пласт зелена патина, така че не може да се определи положително, от кой римски император е сечена. Прилича да е от Септими Север (193—211 год.).

Присъствието на тия две монети от съвсем различни епохи в един и същи гроб с две погребения изглежда да не е случайно; не са ли те съзнателно подбрани: една от основателя на Филипопол, а друга сечена в самия Филипопол? Според последната монета, погребението ще да се е извършило около 200-та година сл. Хр.

Гроб V.

Този гроб ни даде една от по-интересните находки; в него се откриха следните предмети:

Обр. 41. — Сребърна гривна от Пловдив.

1. Едно огледало, което представя малък добре полиран диск от бял метал, строшен на няколко части. Диамет. 8 см.

2. Сребърна гривна (обр. 41) от тел, задебелен в средата, а крайщата постепенно изтъняват. Горният полукръг е изработен с надлъжни ръбове на брой осем, а долният е съвършено обжл. Върху тази тънка половина на гривната, от двете страни на крайщата ѝ, е навита тънка спирала с една свободна, висяща във въздуха завивка. Диамет. на гривната 4.5 см. Минала през огън.

3. Глинена статуйка, висока заедно с пиедестала 22.3 см., а без него 17.5 см. (обр. 42). Това е един дар, направен на заровения в гроба труп, който представя богинята на хубостта Венера и доказва заедно с горните два предмета, че този труп е принадлежал на жена или по-право на някоя кокетлива девица. Богинята е права, гола, насреща; десният ѝ крак е леко пригънат, поради което цялото ѝ тяло е малко наведено на ляво. С двете ръце тя си опира спуснатите на рамената ѝ кждри от косата, която над челото е раздвоена; из под нея се показват обли обеци, от които само едната

Обр. 42. — Глинена статуйка на Венера от Пловдив.

е запазена, а на врата ѝ виси дълга плетена огърлица с една кръгла плочка над десната гърда. Част от огърлицата също липсва. На ляво от богинята е поставена висока ваза, върху която тя е сложила своята дреха; зад нея се увива един делфин. Всичко това е поставено върху пиедестал с профиловани горе и доле первази, висок 5.3 см., широк 6.5 см.

Гроб VI.

Открит бе на 16 юли. Погребението е станало направо в земята. В една дупка, похлупена с каменна плоча, в пръстта, се изрови една глинена статуйка, съвсем строшена, заедно с глинено гърненце.

Статуйката, от червена печена глина, която напомня гореописаната, представя една жена (Венера) гола, права, насреща, десният крак е малко прегънат; с лявата ръка си оправя сплитката на косата, която пада върху раменете ѝ. Сигурно и с десната си ръка върши същото, но тази ръка заедно с цялото рамо е строшена и частите ѝ липсват. Прическата на главата, наредена в шест къдри, положени една върху друга, разделена с пръст над челото на две страни, е висока; под нея се подават кръгли топчести обеци. Богинята е стъпила на висок пиедестал, украсен по горния ръб с профилован перваз. Самата статуйка, както и нейният пиедестал, са строшени на множество парчета, от които голяма част липсва; запазени са, обаче, два фрагмента от пиедестала със двете стъпала на жената, за да дадат цялата височина на статуйката — 15 см. без пиедестала. Статуйката е очернена от въглища или пжк е минала през огън ¹⁾

Заедно със статуйката е изровено и едно шишенце от червена печена глина с крушеобразно резервуарче и висока шийка с пръстенно-видното разширение на устието. Цялата височина на шишето е 14.5 см., а само на шийката 9.2 см. Последната е намерена отчупена.

Гроб VII

Направо в земята едно до друго се откриха на 20 юли от трудовака г. Хр. В. Бояджиев и любезно бяха предложени на музея следните предмети:

1. Дъно с релефен кръг на сядче от блядо-жълта печена глина; диам. 4.2 см.

¹⁾ Запазването на частите на тая интересна теракота дължим на трудовака г. М. Молхов, студент.

2. Части от малко металическо огледало.

3. Купичка от червена печена глина, хубава направа, с две држжки. Горната половина на купичката е гладко полирана, а долната матова. И двете држжки, както и голяма част от купата, са строшени и липсват. Вис. на купата 6.1 см., диам. на отвора 7.5 см,

4. Няколко железни главички от гвоздеи. Това показва, че погребението на мъртвеца е станало чрез заравяне и то не направо в земята, а в ковчег. Гробът е бил сигурно по-рано разкопаван и ограбен. Следи от кости не се намериха.

Близо до тази находка се намери и едно глинено шишенце с крушеобразно резервуарче като описаното по-горе. Устието му липсва.

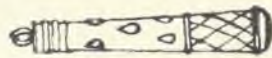
Гроб VIII.

На 23 юли се откриха, заровени направо в земята и покрити с плоча, една делва и едно шише до нея. Делвата е от червена печена глина с една држжка и широко устие, строшено. През држжката надлъжни вдлъбнати бразди. Вис. 20 см., диам. на устието 15 см. Около устието издаден перваз, широк 1.1 см. Сждът бе пълнен с вжглища и пржст. Шишенцето е от тъмно-зеленикаво стъкло и има сжщата крушеобразна форма, каквато и описаните по-горе унгентарии; само по размери то значително надминава всички останали: цялата му височина е 16 см., а само долната му част — резервуарът — 9 см.; устието има диам. 2 см. Шишенцето бе пълно с пржст, но изглежда да е сждържало някоя мазна течност. Макар и минало през огън, то е сжвсем здраво.

Гроб IX.

Гробът, открит на 23 юли, бе цял иззидан от камък и хоросан; дължината му бе 1.60 м., широчината 0.60 м., с дебелина на стената 40 см. Той бе покрит с гладка каменна плоча, 1.80 м. дълга и 10 см. дебела. В гроба нямаше следи от човешки кости, а се намериха следните предмети:

1 Златен амулет вжв форма на кржгла, кжса пржчица, доле подебела, а горе по-тънка (обр. 43). Долният край е запушен с червено монисто, а горният с малка неподвижна златна пржстеновидна издатка за окачване, прилична на капаче. Горе капачето на амулета е орнаментирано с релефни пржстеновидни бразди, а доле на $\frac{1}{3}$ от цялата поврхност с околоржстна орнаментика вжв форма на

Обр. 43. — Златен амулет от Пловдив.

скачени паралелограмчета. Из полето на горната половина са разпржснати грапавини като петна от изкастрени вейки или шипове. Дължина 34 мм, диаметър горе 4 мм, доле 6 мм. Амулетът е отлично изработен и представя хубав пандантив във форма на Хераклов кривак. Амулетът се намери пречупен на две и едно малко парченце от него се изгубило в пръстта. Вътре е пжлен със сярна прах.

Нашият амулет, следователно, съдържа следните четири най-важни свойства за отстранение болестите и всички други злополуки от лицето, което го е носело окачен на врата си:

а) Амулетът е изработен от злато, а известно е, че от всички метали у старите народи златото се е смятало за най-ефикасен метал против клетви, уроки и злополуки.

б) Амулетът от доле е затворен с червено монисто, а пжк известно е, че не само скъпоценните камъни, но и обикновените кремъци са притежавали чародейна сила, едни против отрова, други против пиянство и пр.

в) Амулетът е пжлен със ситна сярна — едно вещество, което днешната медицина употребява в известна доза като лечебно средство против някои външни и вътрешни болести, като краста, запичане, кашлица. Та и сега народната ни медицина често си служи с нея като лък против известни болести, а на някои места, напр. в Габровско, и сега още сярата се употребява като амулет: парченца от нея с връвчица окачат върху шията на малки деца като предпазително средство против лошата кашлица (коклюш).

г) Самата форма на амулета, която твърде много наподобява Херакловия кривак, е свързана с чародейната сила на последния. Кривакът пжк е символ на Херакла, който отстранява опасностите, предотвратява лошата участ, освобождава човека от злините, които могат да го сполетят. Според Хезиод, той е роденъ, за да стане могъщ протектор както на боговете, така и на хората; той е същински медик: в неговия храм са ходили болните да дирят изцеление. Някои го смятат за истинско божество на медицината.¹⁾

2. Бронзова статуйка на куче, 2.8 см. висока и 2.7 см. дълга. Кучето е седнало на задните си крака върху пиедестал, висок 0.4 см. Кучето ще да е било любим, неразлъчен и верен другар на покойния, за това го е последвало и в задгробния му живот. Цялата статуйка е добре запазена, стил много хубав; патина зелена.

¹⁾ Paus 1 34, 3; IX 24, 3

3. Глинена лампичка, боядисана с червена керамидена боя, с две отвърстия, едно по-малко по средата, а друго по-голямо върху издадената човка на лампичката. Отгоре орнамент във вид на концентрически кръгове; средата, съединена с човката с две волютки, е корубеста и върху нея релефно е изваян грифон, летящ на десно. Лампичката е добре изработена и добре запазена, само дръжката стросена и липсва. Дълж. 11 см., вис. 2.3 см., диам. 6.7 см. Римска епоха.

4. Унгвентарии на брой пет, от които един по-голям (8.8 см. височина), а другите четири по-малки (7.4 см. високи). Всичките имат същата форма и са от същия вид стъкло, каквито и описаните вече по-горе шишенца. От тях двете са съвсем здрави, а другите малко повредени. Съдържали са някаква течност, от която се е запазила засъхнала утайка.

5. Бронзова римска монета изцяло покрита с дебел пласт зелена патина и толкова изтрита, че от следите на надписа върху лицето ѝ не може да се определи точно, от кой римски император е сечена. Изглежда да е от Александър Север (222—235 год.). Върху ревера на монетата едва личат буквите SC. Диам. 27 мм. Ако се осланяме върху тая монета, ще трябва да отнесем датата на гроба към първата половина на третото столетие.

Единични находки.

Освен описаните до тук гробни находки, на същото място по Бунарджика бяха изровени и няколко монети. Понеже всичките са римски и са намерени из същата почва, дето се изкопаха гробовете, можем да предполагаме, че те също са били заравяни заедно с останките на мъртвеца направо в земята. От намерените монети през моите очи минаха следните:

1. Монета на Marcus Aurelius (161—180 год.), сечена във Philirropolis, бронзова, 18 мм., зле запазена. Лице: M. AVPII... KAICAP. CEY. Глава на императора с лавров венец на десно. Опако: ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Съвсем заличен образ. Монетата е върната на намервача, който пожелал да си я запази за спомен.

2. Монета на Caracalla (198—217 год.), сечена, както изглежда, във Philirropolis, бронзова, 18 мм., зле запазена. Лице: CEY. ANTΩN... Глава на императора с лавров венец на десно. Оп. KOINON. Θ... Образ съвсем изтрит. Монетата е върната на притежателя, който поиска за нея прекалено висока цена.

3. Монета на Marcus Aurelius Probus (276—282 год.), бронзова, 23 мм., добре запазена. Лице: IMP. C. M. AVR. PROBUS. P. F. AVG. Бюст на императора със збчеста корона на ляво. Оп. SOLI INVICTO CMXXIS. Лъчезарно слънце с издигната десна ръка в квадрига на десно.

4. Монета на Caracalla (198—217 год.), бронзова, 20 мм., зле запазена, сечена в Никея. Лице: NINOC AV Глава на императора с лавров венец на десно. Оп. ΝΙΚΑΙΕΩΝ в два реда и четири войнишки знамена.

5. Монета на Faustina junior, бронзова, 26 мм., зле запазена. Лице: FAVSTINA. Нейната глава на десно. Оп. Жена права, насреща, главата ѝ обърната на ляво, в лявата ръка държи дълга жезъл, а в десната друг някакъв предмет; в полето S C.

6. Монета на Elagabalus (218—222 год.), сечена в Philippopolis, бронзова, с нечетливи надписи. Лице: Глава на Елагабал с лавров венец на десно. Оп. Триножник, около който се увива змия.

7. Монета на Flavius Valerius Constantinus (306—337 год.), бронзова, 17 мм., зле запазена. Лице: CONSTANTINVS AVG. Глава на императора с лавров венец, на десно. Оп. DN CONSTANTI MAX. AVG. В средата венец и в него VOT XX в два реда; в полето SMMA.

8. Монета на Commodus (176—192 год.), сечена в Philippopolis, бронзова, 18 мм., добре запазена. Лице: AVT. KA KOMMOΔOC. Глава на императора с лавров венец на десно. Оп. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Асклепий прав, насреща, гледа на ляво.

От изровените монети се вижда, прочее, че покрай южната страна на Бунарджика са се намирили римски гробища, в които старите жители на нашия многовековен град са заравяли своите жертви. Тия гробища са съществували през епохата на римските императори М. Аврелий, Комод, С. Север, Каракала, Елагабал, А. Север, Проб, Константин Велики и Константин II, т. е. от половината на II столетие до половината на IV столетие след Христа — цели два века.

Trouvailles dans la nécropole de l'antique Philippopole.— Des renseignements détaillés sont donnés au sujet des tombeaux romains découverts à Philippopole en 1921. De pareils tombeaux ont été découverts à deux endroits: au Sud de Djambase-Tépé, derrière la nouvelle église de Ste-Petka, où l'on a découvert des fragments de plancher romain en mosaïque; et au Sud de Bounardjik, où une série de tombeaux ont été décou-

verts contenant des objets fort intéressants. Parmi ceux-ci, les objets suivants méritent une attention particulière : un couvercle de miroir en bronze représentant la jeunesse de Dionysos (fig. 30), une bague de bronze avec l'inscription ΕΥΣΤΟΧΙ (fig. 35), une ampoule en bronze avec des ornements gravés (fig. 38), une statuette en terre-cuite de Vénus très bien conservée (fig. 42) et une amulette en or de forme ovale oblongue (fig. 43). On établit d'après les monnaies trouvées que les tombeaux appartiennent aux IIe — IVe siècles après J. Chr.

B. Diakovitch.

Нови бжлгарски монети с двуглав орел

от Н. А. Мушмов

През лятото на 1921 г. уредникжт на предисторическия отдел при Народния музей, Р. Попов, при една обиколка из Бжлгария, бе намерил в сбирката на Русенската мжжка гимназия, между другото, и една монета с двуглав орел и на опакоето с неясна монограма. Тази монета ми обжрна вниманието и ме заинтересува монограмата вжрху нея, понеже известните до сега монети от сжщия тип, приписани на Михаил Шишмана, на едната страна имат двуглав орел, а на другата — царски образ или кржст. Реших непременно да замина за Русе и лично да прегледам монетната сбирка на мжжката гимназия, като бях уверен, че там ще открия и други бжлгарски монети от сжщия тип.

При пристигането ми в Русе пжрвата ми работа беше внимателно да прегледам, една по една, всички монети от сбирката при мжжката гимназия, при което най-голяма услуга ми указа уредникжт на сбирката, учителят Д. Костов, комуто тук изказвам най-гореща благодарност. И действително моите очаквания се оправдаха. В сбирката, между другите монети, открих още три екземпляра бжлгарски монети с двуглав орел от сжщия тип.

Трябва да забележа, че преди да посетя Русе, посетих Казанлжк. Там се срещнах с Хр. Протопопов, един от пжрвите нумизматици в Бжлгария. Той ми показа една медна бжлгарска монета от едната страна с изображение на двуглав орел, от другата — твжрде повредена монограма. Помолих го да отстжпи монетата на Народния музей и той се сжгласи, като ми сжбощи, че друга една монета от сжщия тип, намерена в Силистра заедно с отстжпената на музея, и от която ми беше изпратил отпечатжк още в 1912 г., отстжпил на Пловдивската народна библиотека. Следователно от този тип монети сега сж известни шест екземпляра, от които пет имам на ржка, а шестият е в Пловдивската народна библиотека.

Ето описанието на тези нови и интересни бжлгарски монети:

1) Лице: Зржнчест кржг; в средата горе буквата Т и под нея точка и тире в десно, по-доле монограма (гл. обр. 44).

Опако: Двуглав орел с разперени крила в средата на зржнчест кржг. Монетата е медна, плоска, диам. 20 мм., 1.40 гр. От Русенската мжжка гимназия, сега в сбирката на Народния музей. Обр. 44.

Обр. 44. — Бронзова монета от Георги Тертер I

Обр. 45. — Бронзова монета от Георги Тертер I

2) Сжщото лице и опако; лицето е доста добре запазено, а опакото е значително повредено. Монетата е медна, плоска, диам. 19 мм., 1.25 гр. От сжщата сбирка. Обр. 45.

3) На лицето е представена сжщата буква Т и под нея сжщата монограма, както при брой 1. Печатжт на лицето е ударен много в ляво, затова лявата част от монограмата е попаднала сжвсем в края на монетното ядро, а зржнчестият кржг в десно попаднал много навжтре, близо на третината вжрху монетното ядро.

Опакото е сжщото, с тази разлика, че зржнчестият кржг прилича повече на линия, понеже е много ситен. Двуглавият орел е много добре представен. Монетата е медна, слабо корубеста, покрита сжс зеленикава патина, диам. 19 мм., 1.45 гр., от сжщата сбирка. Обр. 46.

Обр. 46. — Бронзова монета от Георги Тертер I.

Обр. 47. — Бронзова монета от Георги Тертер I.

4) Лицето е сжщото. Горната част на буквата Т е образувана от три линии; сжщо и лявата част от монограмата е с двойна линия. Зржнчестият кржг личи само в долната част на монетата.

Опакото е сжщото; зржнчестият кржг почти не личи. Монетата е медна, слабо корубеста, с черникава патина, диам. 18 мм., 1.60 гр. От сбирката на Народния музей, № 572. Обр. 47.

5) Лицето изглежда да е сжщото, както на предиешите монети, но е силно повредено. Сравнително добре личи само буквата Т, десната половина на монограмата и само долната част от лявата.

Опакото е сжщото; запазена е само горната част от зржнчестия кржг. Под орела е образуван полукржг, наведено от повреда на печата. Монетата е медна, слабо корубеста, без патина, диам. 20 мм., 1.30 гр. От сбирката на Протопопов, сега в Народния музей, № 574. Обр. 48.

Обр. 48. — Бронзова монета от Георги Тертер I.

Не можах да получа Пловдивския екземпляр, за да мога да го сравня с този последния. Това беше толкоз по-интересно, че според уверенията на бившия им стопанин и двете тези монети, както и другите описани по-горе, произхождат от Силистра.

До колкото си спомням образа на Пловдивския екземпляр, а така сжщо според изпратения ми отпечатжк през 1912 г. от Протопопова и неговите уверения, тези две монети сж еднакви, сечени са с един и сжщи печат, който наведено е бил повреден при отпечатването на тези екземпляри. Че тези монети може да са печатани с повреден печат, може лесно да се допусне, като се има пред вид, че това се практикувало вжв всяко време на монеторезането; това е ставало и в най хубавото време на класическата епоха, както се вижда напр. от прочутите декадрахми на Сиракуза и др.¹⁾

Че монетите, които са предмет на настоящата статия, са бжлгарски, се вижда от типа и стила на работата, а още повече и от това, че в монограмата е свжрзана и характерната за бжлгарските царе монограма от буквите ЦР (царь). Сега остава да видим, на кой бжлгарски цар от второто бжлгарско царство могат да се припишат тези монети.

Понеже буквата Т е отделена и е поставена на чело, вжрху лицето на монетите, то трябва да се предполага, че тя е началната буква от името на царя, а буквите, включени в монограмата, остават за попжлване на името. Име, което да начева с буквата Т, може да бжде това на Георги Тертера I и на сина му Тодора Светослава. Обаче вжрху сребжрните и медните монети с права фигура на последния цар личи само името **Свѣтославъ**, а вжрху ония с образ на конник личи гржцката форма **Тѣодоръ**, вместо **Тѣодоръ**. Вжрху фресковата живопис от XIII до XV в. се срещат надписи пак с гржцка форма. Напр. в Боянската цжрква, която датира от XIII в., вжрху фреската на Св. Тодора Тирон се чете надпис: **Сѣти Тѣодѣр Тиронъ**; въ Земенската цжрква, която датира от

¹⁾ Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, 1-ère partie, I стр. 936.

XIV в., при лика на Св. Тодора Стратилат името на светеца е написано сжщо в гржцка форма: **Ѓти Θϵωδ(w)ρκ Стратилатъ**; вжрху фреската от с. Беренде, Царибродско, която датира от края на XIV в. или началото на XV в., името на Св. Тодора Стратилат е написано сжщо в гржцка форма: **Ѓти Θϵδдоръ Стратилат(ος)**. В гржцка форма е написано името на сжщия светия и вжрху фреската от Погановския манастир, която датира от 1500 г.

Едва в XVI в. и в началото на XVII в. вжв фресковата живопис напжлно се замества гржцката форма на буквата **Θ** с бжлгарската **Т**. Напр. вжрху фреската на Св. Евтимия в цжрквата Св. Петжр и Павел в Тжрново, която по мнението на г. А. Грабар датира от XVI в., името на този светия е написано в бжлгарска форма: **Ѓти Ѓктими**. Сжщото е и с имената на Св. Тодора Стратилат в цжрквата на Планишкия манастир, Царибродско, който датира от 1606 год.

От изложеното до тук личи, че бжлгарската форма на буквата **Θ** се вжвежда вжв фресковата живопис едва в XVI в., а Тодор Светослав е царувал в началото на XIV в. От друга страна, като имаме пред вид, че медните монети на този цар с изображение на конник имат надпис в гржцка форма (**Θϵδдор**), трябва да се предполага, че той не е секал монетите с изображение на двуглав орел. В такжв случай остава да се предположи, че тези монети са сечени от бащата на Светослава, царя Георги Тертера I, който е царувал от 1279 до 1292 год

Нека разгледаме сега елементите, които се сжджржат в монограмата на тези монети, за да видим, дали нашето предположение се оправдава. Както казах и по-горе, буквата **Т**, която е поставена на чело на лицето на монетите, не може да означава друго, освен пжрвоначалната буква от името на царя, който е секал монетите. В монограмата **Ч-Р** ясно личи, че са включени две букви **Р**, едната в позитивна, другата в негативна форма. Следователно буквата **Т** с двете букви **Р** образува **Т(ϵ)ρ(тϵ)ρ**. Тук както двете букви **Р** са употребени за двойно използване, тжй и буквата **Т** е двойно използвана за името **Т(ϵ)ρт(ϵ)ρ**. Освен това, десната страна на монограмата заедно с цялата хоризонтална линия е използвана и за титлата на царя, сжстоеща се от буквите **ЦР**. В лявата част на монограмата буквата **Р** е дадена в негативна форма за симетрия.

При монограмите всякога се забелязва стремление да се предадат по вжзможност повече букви от името. За това всички монограми вжрху монетите на бжлгарските царе са доста сложни, като някои букви се използвали двойно, какжвто е случаят с монетите на Ив. Шишман

и Срацимир.¹⁾ Сжщият случай имаме и при монетите на Георги Тертера.

Обстоятелството, че до сега не бяха извести монети от Тертера, никак не умаловажава нашите заключения. Напротив, то показва, че и други царе, като Асен I, Калоян, Борил, или узурпаторите Ивайло, Смилец и др., са секли може би монети, които още не са открити, както не бяха известни по-рано монети и от други бжлгарски царе, за които днес се знае положително, че са секли монети.

Може да се появи сжмнение за правилното определяне на нашите монети поради това, че монограмата предава фамилното име на царя, Тертер, а не собственото му име Георги. Обаче подобни аналогии намираме и при други бжлгарски монети. Бжлгарските царе са поставяли вжрху своите монети или двете си имена, кржщелното и фамилното, или само едното от тях. Напр. вжрху монетите на Ив. Асен II личат и двете имена, вжрху ония на сина му Михаила личат сжщо двете имена: „Михаил Асен“; вжрху монетите на Константина личат „Константин Асен“ или само „Константин“ или „Костандин“; вжрху ония на Светослава личат „Светослав“ или „Тодор“; вжрху ония на Михаила Шишмана личат: „Михаил“ или „Шишман“; вжрху Ив. Александровите личат „Иван Александър“; вжрху Срацимировите личат „Иоан Срацимир“ или само „Срацимир“; вжрху Ив. Шишмановите личат „Иоан Шишман“, или само „Шишман“ в монограми.

Независимо от това, понеже тук вжпросжт се отнася до монограми, може да се допусне, че буквата Т сжджржа и елементите на буквата Г, която се получава като се премахне лявата част от хоризонталната линия. На това предположение ме навежда обстоятелството, че при една от монетите под буквата Т има точка и чертица, които служат може би за знак, че тук имаме работа с две букви. В такав случай вжв вжпросните монети е включено и кржщелното име на царя — Георги. Липсва само буквата Ё, за да се попжлни цялото име на Тертера.

При монетата, описана под бр. 5, в ляво от буквата Т има следи, които доста приличат на Ё, но понеже монетата в тази си част е доста повредена, това не може да се твжрди с положителност. Може би бжлдаци находки ще разрешат този вжпрос в положителна смисжл.

Пред вид на това, че до сега не бяха известни монети от Тертера, може да се повдигне вжпрос, дали вжобще този цар е можал да сече

¹⁾ Известия на Бжлг. Арх. Д-во VI 1919, 57 см.

Известия на Арх. Инст. I.

монети, тжй като той е прекарал царуването си в непрестанни войни с византийци и татари, като е бил и васал на татарския хан Ногай. Обаче тези обстоятелства не са могли да попречат на царя да сече монети, както това се вижда и от други факти из бжлгарската история. Нека вземем за най-близък пример до епохата на Тертера I времето на Константина, което е било, може да се каже, най-бурното по междуособици и войни, обаче всичко това не е пречило на Константина да сече монети. Друг подобен пример ни представя царуването на Шишмана, който е прекарал целия си живот вжв войни с турците и е бил и турски васал, както Тертер, но все пак е секал както медни, така и сребжни монети.

Види се, че Михаил Шишман по примера на Тертера I е секал монети с изображение на двуглав орел. В такъв случай всички предположения и хипотези, изказани до сега, за причините, които са накарали Михаила да сече монети с това изображение, падат. Следователно сега остава да се тжрсят причините, които са накарали Тертера да сече този тип монети. Известно е, че отечеството на двуглавия орел е Месопотамия, дето той е служил за емблема на града Лагаш. От Азия той е бил пренесен вжв Византия едва в X в. и е минал вжв византийското декоративно изкуство. Кога и как се появил той в бжлгарското хералдическо изкуство, дали е бил донесен направо от Азия от старите бжлгари, или е бил зает от Византия след X в., или пжк има някаква връзка с преселването в Бжлгария на Тертеровци, които са били от куманско потекло,¹⁾ това сж въпроси, които изискват всестранно и обстойно изследване. За това ние ги изоставяме за друг случай, когато сжберем повече сведения и данни, а за сега ще забележим само, че бжлгарската нумизматика притежава вече монети с образ на двуглав орел от двама бжлгарски царе от XIII и XIV в., додето вжв византийските монети подобни образи не се срещат.

Nouvelles monnaies bulgares avec l'aigle bicéphale. — Les cinq monnaies de bronze décrites dans le présent article (fig. 44—48), trouvées à Silistra, sont attribuées par l'auteur à Georges Terter I

¹⁾ Според проф. Младенов името Тертер се сближава с тюркската дума „тархан“, „владетел“, „цар“, и с арабската *ter-tair*, „птица“, „орел“. Може би с последното обстоятелство се обяснява появяването на двуглавия орел вжрху монетите на Тертера.

(1279—1292) dont aucune monnaie n'était connue jusqu'à ce jour. Elles ont sur l'avvers le monogramme de Terter formé par les lettres T P et le monogramme caractéristique des monnaies bulgares II P (tzar-roi). Sur le revers des monnaies est représentée l'aigle bicéphale. Il faut relever que l'aigle bicéphale qui apparaît à Byzance au Xe siècle, se trouve sur les monnaies bulgares du XIIIe et XIVe siècles (Georges Terter et Michel Chichman). Cependant, on ne connaît pas encore de monnaies byzantines à aigle bicéphale.

N. A. Mouchmoff.

Некрополът при с. Байлово, Софийско

от Р. Попов

Известни единични находки от Видинско и Вратчанско, както и случайните разкопки на някои могили, привличат вниманието преди всичко с това, че показват голяма общност с културата, която през първата половина на последното хилядолетие пр. Хр. се е развивала в Илирия. Типични форми, характерни за първата желязна или иначе наречена халщатска култура, за носители на която, както е известно, се приемат илирийските племена, у нас са намерени не само в западна България. Такива са познати също от източна и южна България, както и от Македония. Изобщо взето, ако съдим по единичните и случайни находки, халщатските материали изобилствуват в западната част на България. Ако това не се дължи на една случайност, уверени сме, че в бъдеще тези материали ще се открият в същия размер и другаде в страната ни.

Халщатската култура, за която става дума тука, се появява найрано в южно-дунавската област, в чиито граници се включват земите от Адриатическо море до южна Германия и през Алпите до долината на р. Рона. На север формите на тази култура се промъкват до толкова, до колкото търговските сношения са могли да способствуват за това. В земите на Средиземноморския пояс, едва що се появила, тази култура, под влиянието на Изток, добива класически характер. Колкото се отнася до областите, населени през това време от траки, нищо не се знае по простата причина, че тези области не са още изследвани.

Най-добрият познавач на първата желязна епоха, Хйорнес, като отминава без внимание земите на древна Тракия, приема, а заедно с него и други автори, че люлката на халщатската култура не е южна Австрия, дето тя най-напред е била открита и получила името си, а трябва да се дири по бреговете на Адриатическо море, па дори и на Балкана. От тук става ясно, от какъв голям научен интерес са изследванията, които биха се предприели у нас в тази област; толкова повече, че в свръзка с проблемата за огнището на халщатската култура бихме могли да поставим и въпросите: 1) Съществувала ли е в древна Тракия типична халщатска култура. 2) Ако е съществувала такава, към

коя културна група ще трябва да я причислим или е образувала отделна, самостоятелна област. 3) Формите, характерни за тази култура, които не липсват у нас, дали са били заимствувани, или представят оригинални форми. 4) Ако траките през това време са притежавали своя типична култура, дали намерените у нас халщатски форми не са попаднали от запад, благодарение на близките търговски сношения, които са съществували между Илирия и Тракия. 5) Най-после не е ли възможно тия две области, въпреки езиковото и етноложко различие, да са били носители на една и съща култура, или, ако е съществувала известна разлика, то да се установи, в каква степен е била тя.

За да се уяснят поставените въпроси, трябва да се изследват преди всичко надгробните могили, с каквито страната ни е тъй богата. Ако съдим по добитите до сега резултати, изглежда че тия могили в това отношение ще дадат ценни материали.

През 1921 год., подпомогнат от Археологическия Институт, предприех проучвания на надгробните могили в Софийско и Вратчанско. Този род проучвания ще трябва да се разпространи както в други области на запад, така и в северна, южна и източна България. След време обобщението на добитите резултати само по себе си ще наложи разрешението на горните въпроси.

Ако съдим още от сега по намерените у нас единични и колективни находки от една страна, от друга като имаме пред вид резултатите от направените до днес сондажи и разкопки, смятаме за най-вероятно, че през първата желязна епоха Тракия и Илирия са притежавали почти еднаква материална култура, разбира се като изключим от земите на първата ония области, които през тази епоха са били под влиянието на Гърция, изобщо на Изтока.

В нашето мнение няма нищо чудно, като имаме пред вид; 1) Многобройните аналогии, които бихме могли да приведем между илирийската и тракийска култури. 2) Ако всевъзможните вариации джгвидни фибули в Илирия, характерни за халщатската култура, имат за прототип гръцката джгвидна фибула, последната еднакво би могла да бъде заимствувана от съседните траки, за да се развие на местна почва в всевъзможни халщатски форми, които намираме от Трън до Варна и от Дунава до Серес и Битоля. Същото бихме казали за спиралните очилатоподоби фибули, и пр. 3) Най-после, ако халщатската култура на запад е могла да се развие отвъд Алпите до долината на р. Рона, твърде естествено е, че тя поскоро би цъфтяла в Тракия, която лежи

не само по-близо до огнището ѝ, а може би последното да е засягало част от западните ѝ области.

В близко бъдеще ще направим опит обстойно да обосновем това мнение, което, уверени сме, по-нататашните проучвания ще дойдат да подкрепят и по-добре да обяснят.

Обр. 49. — С. Байлово и околността.

На изток от София, там дето завършва Софийската котловина и почват западните разклонения на Средна гора, се намира селото Байлово, в землището на което са пръснати множество могили. Последните обаче не липсват и в близките околни села. През лятото на 1921 год., заедно с г-да Г. Кацаров и Велков, предприехме разкопаването на могилите, които образуват цяла една група на север от селото в местността „Гйола“ (обр. 49). Като изключим пръснатите по склоновете на близките хълмове могили, броят на тия, разположени в равнището, не надминава числото 22.

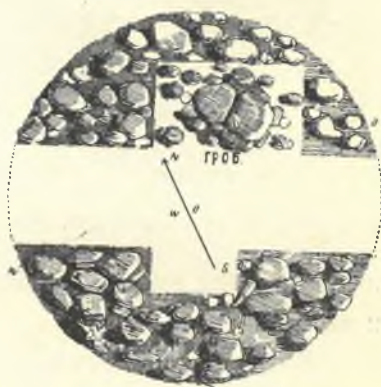
От сведенията, които ни дадоха селяните, личи, че както броят, така и размерите на могилите са били някога по-големи. Триасовите камъни, от каквито последните са насипани, ред години са служили на околното население за приготвяне на вар, благодарение на което някои от могилите са сжвжршено унищожени, а тия, които заварихме отчасти запазени, едва имат височина $1\frac{1}{2}$ м. или най-много 80 см. Сжщата участ е постигнала и ония могили, които са попаднали в разработените места. Много пжти днес ралото изкарва от почвата човешки кости, вжрхове за копия, мечове, фрагменти от строшени сждове — всичко това останки от унищожени вече могилни гробове. Изглежда, че цялото равнище в местността „Гйола“ е било до неотдавна обсипано с надгробни могили; имаме сле-

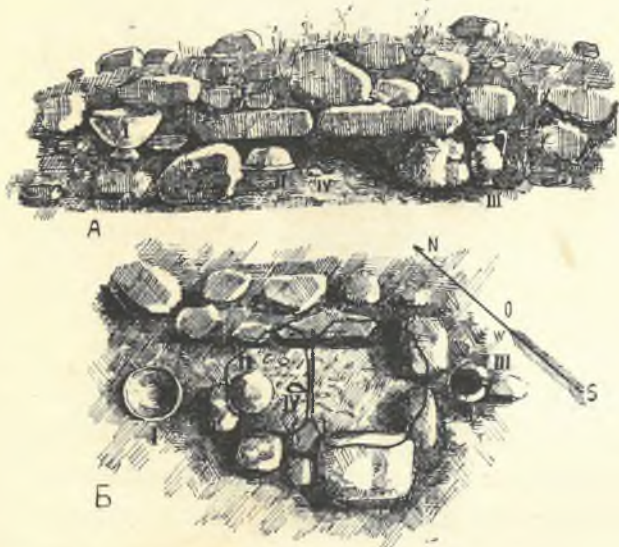
Обр. 50. — Некрополът при с. Байлово.

дователно работа с един некропол, от който ние заварихме, както казахме, само 22 могили (обр. 50), разположени върху едно пространство във форма на продълговата елипса с диаметри приблизително 90×250 м. С незначителните средства, които имахме на разположение, ние успяхме да разкопаем 11 могили.

Могила I. Заема най-източната точка от некропола. Диаметър на основата около 10 м., височина около 50 см. Могилният насип отначало биде напречно пресечен през средата в посока от изток към запад. Този прокоп ни откри в основата на могилата кладище, обаче на самия гроб не попаднахме. След това направихме втори прокоп, перпендикулярен на първия, и почти към периферията на основата, в с. източния край, се откри гробът на дълбочина около 30 см. (обр. 51). Следователно останките на мъртвеца са били погребани на същото място, дето е станало изгарянето на трупа. След изгарянето на тялото, несъмнено съпроводено с обряди, за каквито говори Херодот, бил е направен от

Обр. 51. — Могила I. План на разкопките.

Обр. 52. — Гробът в могила I. А: гледан от страна. В: гледан отгоре.

недялани груби камъни малък гроб, дълъг 40 см., широк 22 см. (обр. 52, А и Б) и отгоре покрит с две плочи, едната с размери 28 на 33 см., другата — 32 на 38 см. В гроба са били поставени изгорените кости, отгоре захлупени с малък тънъкостенен съд (обр. 52, А II, Б II и обр. 53), който, поради незначителните си размери, покрива само част от костите. Съдът е работен на гърнчарско колело. Висо-

чината му е 7.4 см., диаметър на устата 14.5 см, тоя на дъното 6.5

см. Последното, което ясно личи от дадения профил, е равно. Цвят сивожълт.

На десно от сжда, на около 8 см. разстояние, се намери желязна фибула (обр. 52, А IV, Б IV, и обр. 54). Лжкжт на фибулата в задния край прави една спирална завивка на десно, след което преминава в игла. Предният край на лжка образува

Обр. 53. — Глинен сжд. Могила I.

Обр. 54. — Желязна фибула. Могила I

иглоджржател вжв форма на плитжк жлеб, след това се изтегля напред и завива нагоре.

Вжн от гроба, отляво, е поставен конусообразен сжд, снабден от доле с кухо краче (обр. 52, А I, Б I, и обр. 55). Ржбжт около устата е силно профиливан навжтре. Размери: височина 12.5 см, диаметър на устата 24 см, тоя на джното (геср. на крачето) 9 см. Сжджт е работен на колело. Цвят сивожълт.

Отдесно на гроба е бил поставен трети сжд, работен сжщо на колело (обр. 52, А III, Б III, и обр. 56). Той представя глинена кана с кухо краче, снабдена от страна с висока држжка. Размери: височина 17.5 см, максимална ширина 13.3 см, диаметър

Обр. 55. — Глинен сжд. Могила I.

на устата 11.3 см., диаметър на джното (геср. крачето) 7.5 см. Цвят червеникав. Стените на тоя сжд, както и на горните два, са без орнаменти.

След като гробжт е бил нареден тжй, както накратко го описахме, била с насипана вжрху него могила от камжни, размесени с пржст. Освен описаните три сжда из могилния насип, в южната половина на могилата, се намериха фрагментите от три други разтрошени сжда. Двата са от типа обр. 55, а третият от типа обр. 56. Сжщо и те са били работени на колело.

Могила II. — Откриха се останки от изгорен труп. Могилата е насипана на същото място, дето е станало трупоизгарянето. Наред с костите и въглените, намериха се и няколко фрагменти от глинени съдове. От тях едни са работени на грънчарско колело и за целта е била употребена чиста глина, т. е. неразмесена с пясък, докато другите фрагменти принадлежат на груби работени на ръка съдове, приготвени от глина, изобилно размесена с пясък. Профилите на два фрагмента от първия тип даваме на обр. 57. Единият от тия фрагменти (обр. 57 а) изглежда да произлиза от съд в форма на чаша, а другият (обр. 57 б) — от гърлото на съд, вероятно подобен на стомничка.

Обр. 56. — Глинен съд
Могила I.

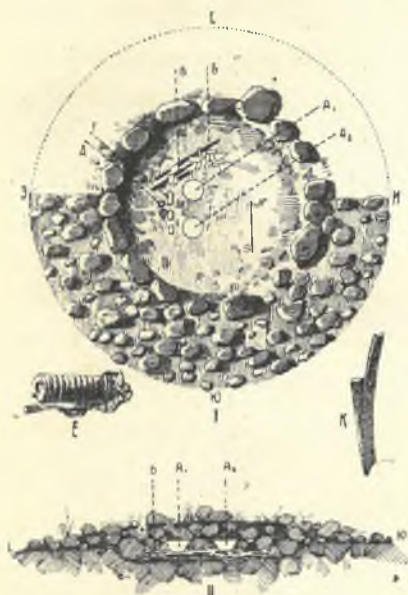
Обр. 57.—Фрагмент от глинени съдове.
Могила II.

Фрагментите от втория тип съдове ни посочват на форма, аналогична на обр. 67 от могила VIII.

Могила III. — Също останки от изгорен труп. Освен кости и въглища, откриха се няколко фрагменти от груби съдове, чиято форма мъчно би могла да се установи. Други останки не се намериха.

Могила IV. — Последната се намира на разстояние 14·5 м. от могила III. Могилният насип биде разкрит цел и на дълбочина 50 см. се откри кладището, заобиколено с кръг невялани камъни (обр. 58). След изгарянето на трупа, били са поставени в гроба два съда и храна за мъртвия, след това могилата е била насипана с едри камъни и чакъл. В гроба се намериха следните предмети:

1) Два глинени сжда, поставени с устата нагоре (обр. 58. I и II A₁ и A₂, на разстояние един от друг 20 см. Единият сжд, отчасти вжзстановен, даваме на обр. 59. Той има конусообразна форма с плоско

Обр. 58. — Могила IV. I. План на разкопките. II. Разрез на могилата. Е и К: бронзови предмети.

дно и две малки подобни на рогчета држжки. Сждът, работен на ржка, е приготвен от глина, размесена с пясък. Размери: височина 11 см., диаметър на устата 19 см., тоя на джното 11 см., дебелина на стените при ржба на устата 0.7 см., а при джното 1.4 см. Цвят слабо-червен. Стените са грапави и без орнаменти. Вторият сжд, с по-малки размери, има сжщата форма.

2) Части от железен меч (обр. 58 I, Г и обр. 60), натрошени на ситни кжсове. Ножницата се сжстои от два тжнки железни листа, от които крайщата на единия обхващат тия на другия (обр. 60, К). Страничните ржбове на ножницата са успоредни. От држжката се намериха само три кжса (обр.

60, Б) Близко до меча стоеха две желязни халки (обр. 60, В) с диаметър 4.2—4.5 см., и една желязна скоба (обр. 60, Г), която заедно с халките е служела за окачване на меча; освен това други два железни предмета, от които единият вжв форма на бадем (4 на 3 см.), снабден с два шипа (обр. 60, Д), другият предмет, частично запазен (обр. 60, Е), вероятно представля окова около ножницата. Мечът, както това добре може да се види на дадения образ, е бил заострен в края. При изгарянето на трупа той е бил поставен в огъня и вероятно за това тжй лошо е запазен.

Обр. 59. — Глинен сжд. могила IV

3) Спирала от бронзова фибула (обр. 58, Е) и части от лжка, от типа на тия, намерени в Прозор (Хърватско) с двустранна спирала и тжнак лжк.¹⁾ Тия фибули са направени така: в задната страна лжкът прави

¹⁾ Ljubič, Popis, табл. XX обр. 78, 80 и 81.

няколко спирални завивки на десно, след това края на спиралата завива на ляво и прави същия брой завивки от ляво на десно и, щом стигне до средата, преминава в игла.

Последната се закрепя в предния край на лъка, като за тази цел краят на последния образува иглодържател във форма на кука.

4) Фрагмент от бронзов предмет (обр. 58, К).

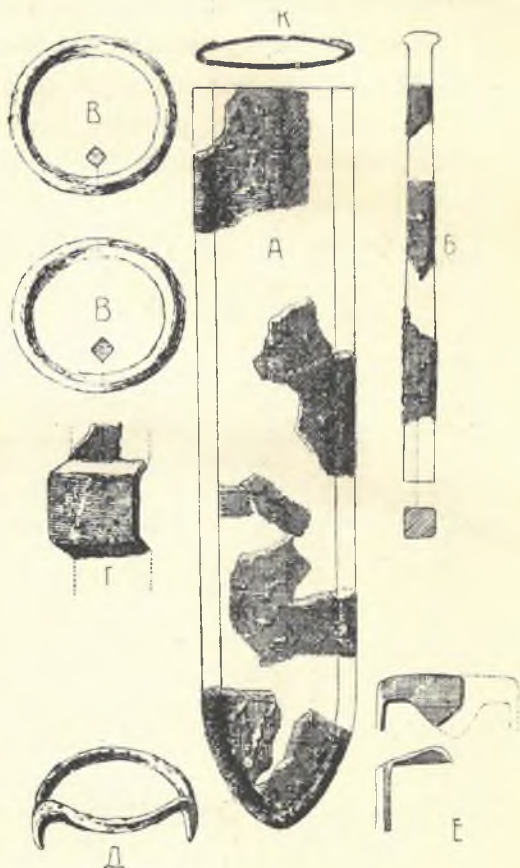
Освен описаните в гроба предмети, намериха се цял куп негорени кости от говедо (*Bos. sp.*), а именно 4 гръбначни прешлени, част от гръдна кост, един калкан, половина тибия, част от лопатка, две кости от китка и др. кжсове от кости, които не могат да се определят. Без съмнение всички тия кости са остатък от поставената при погребението храна за мъртвия.

Могила V. — Заема място към средата на некропола. В нея костатирахме също трупоизгаряне. Освен изгорени кости, възглени и два бронзови пръстена, нищо друго не се намери. Пръстените (обр. 61), са направени от облат бронзова тел с дебелина 1 мм. Всеки един от тях представлява продълговата спирала, превита така, че

Обр. 61. — Бронзови пръстени малко увеличени
Могила V.

се откри гроб със скелет (обр. 62). Последният лежи от Ю. И. (гла-

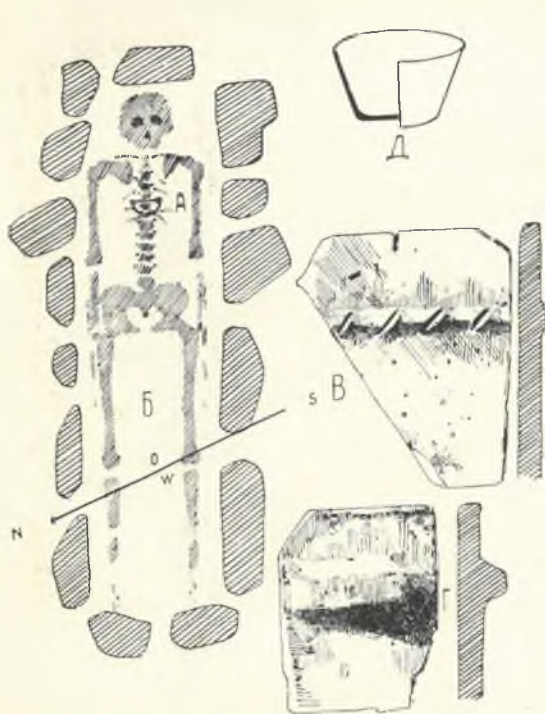
Обр. 60. — Час и от железен меч. Могила IV.

вата спирала, превита така, че да образува отворен кръг с диаметър около 2 см. Аналогични пръстени са намерени в Чехия.¹⁾

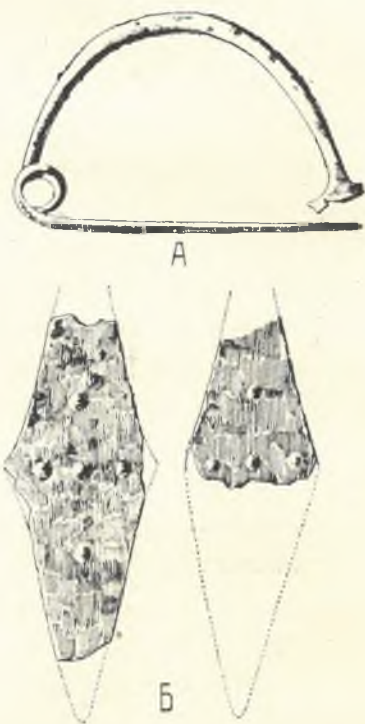
Могила VI. — Диаметър на основата 8 м., височина 40—50 см. След разчистването на насипа на дълбочина 50 см.

¹⁾ P iž, Čechy předhistorické, II, табл. IV обр. 8; табл. XI обр. 7 и 10; табл. XII обр. 4; табл. XIV обр. 7; табл. XV, обр. 4 табл. XVII обр. 17—19; табл. XIX обр. 32 и 33.

вата) към С. З. (краката). Скелетът е почти цял разрушен. Дължината му, до колкото тя можеше да се установи, достига приблизително 1·60 см. — почти толкова, каквато е дължината на гроба. Ширината на последния варира между 30—35 см. В областта на гърдите се намери желязна джговидна фибула (обр. 62 А и обр. 63, А) с една спирала. Тя има следните размери: дължина 9·5 см., височина на лъка 5·7 см., външен диаметър на спиралата 1·5 см.

Обр. 62. — Могила VI.

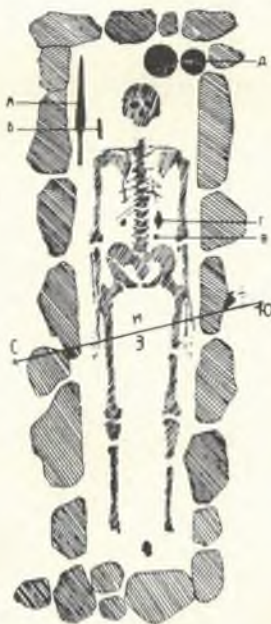
Обр. 63. — А желязна фибула.
Б желязни пластинки. Могила VI.

В гроба се намериха две желязни пластинки, от които, едната е сравнително по-добре запазена (обр. 63, Б). Тя има форма на продълговат ромб. В положението, в което е запазена, има дължина 9·3 см., ширина 3·5 см., дебелина 0·2 см. Едната и другата пластинки са украсени с по четири изпъкнали пълпки, разположени на кръст. Преди да открием скелета, над корема в областта между бедрените кости се намериха ситно натрошени фрагменти от два глинени съда, работени на ръка. Тяхното реставриране е невъзможно, обаче формата им (обр. 62, Д) е била приблизително аналогична на съда обр. 59 от четвъртата могила. Единият от съдовете под ръба на устата е бил украсен с изпъкнал орнамент (обр. 62, В), който подобно на пояс е опасвал около-

врхст стените на сжда. Вторият сжд е бил снабден с две плоски држжки, една от които даваме на обр. 62, Г. Подобни држжки притежават много от сждовете, намерени в Босна.¹⁾ Цветът на единия и другия сжд е слабо червен. Направени са от глина, размесена с пясък. Изглежда, че сждовете са били поставени над краката, след като трупът е бил заровен с пржст.

Могила VII. — Лежи точно на границата на близките ниви. Насипана е повечето с пржст, между която тук-там се срещат камъни. В нея се откриха следи от трупозгаряне. Никакви културни останки не намерихме. Подобни гробове, без каквито и да било прибавни предмети, са открити на много места и на запад. За пример ще приведем само разкритите от Truhelka гробове в Босна.²⁾

Могила VIII. — В южната половина на могилата (обр. 64), на дълбочина 40 см., се откри скелет. Трупът е бил поставен

Обр. 64. — План на могила VIII. Обр. 65. — План на гроба в могила VIII.

Обр. 66. — Железен врж за копие. Мог. VIII.

направо върху земята, т. е. без да има предварително изкопан гроб, а такъв, дълъг около 2 м., широк 35—40 см., образуват наредените около трупа невялани камъни. Скелетът, чиито кости от голямата тежест на каменния могилен насип са ситно натрошени, има дължина 1.70 м., следователно погребан е човек със среден ръст. Трупът е поставен да лежи по посока И—З и то така че главата заема източния край на гроба, краката — западния. Ръцете стоят успоредно с тялото. От десната страна на трупа е било поставено копие, чийто железен врж, (обр. 65 А и 66)

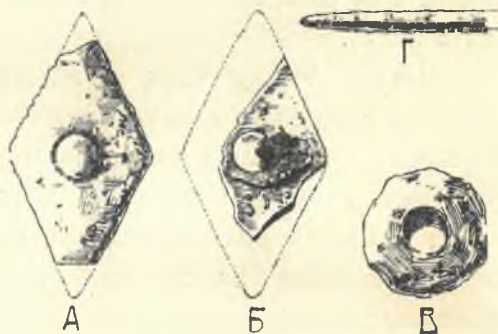
¹⁾ Truhelka, Wiss. Mitt. aus Bosnien IX табл. LXX обр. 2; табл. LXXIV обр. 1.

²⁾ Пак там IX стр. 3.

се намери близо до главата. Той има форма на върбов лист със следните размери: дължина 29.5 см. максимална ширина 3.4 см.; копието в средата е снабдено с изпъкнал остър ръб, който се простира от върха чак до основата. Част от цевта е запжлена с лимонитизиран остатък от дървената дръжка. Няколко железни късове, намерени близо около главата, са отчупени от копието; следователно неговата дължината надми-

Обр. 67. — Железен нож. * Могилa VIII.

Обр. 68. — Железни предмети Могилa VII

нава дадените размери. Близо до копието е било поставено едно желязно ножче (обр. 65 Б, и обр. 67), чиито два края вероятно при копането са стршени. В това състояние дължината му е 5.1 см.

В областта на гърдите се намериха: 1) Една ромбовидна желязна пластинка (2 см на 3.1 см) в средата с бронзово кръгло копче (обр. 65 Г, и обр. 68 А) 2) Част от друга подобна пластинка, със също такава бронзово копче в средата, което обаче крепи втора пластинка, плтно прикрепена към първата (обр. 68 Б). 3) Едно желязно мънисто с диаметър 2 см., височина 1 см. (обр. 68 В) 4) Върх от желязно

Обр. 69. — Глинен сжд. Могилa VIII.

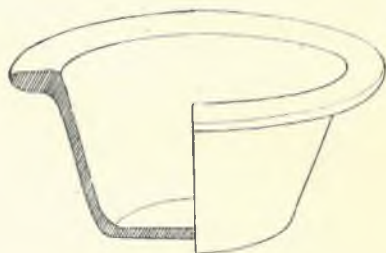

Обр. 70. — Глинен сжд. Могилa VIII.

острие (обр. 68 Г). Какво е било назначението на последните четири предмета, не може да се каже.

На ляво от главата се намериха два глинени сжда, поставени с устата нагоре (обр. 65, Д). Единият от тях — по-големият (обр. 70) — е работен на ръка. Има форма на дълбока паничка с плоско дъно и профиливан навътре околоустен ръб. Размери: височина 8 см., диаметър на устата 17 см., диаметър на дъното 7.5 см. Цвят сивочер. Сте-

ните без орнаменти. Вторият сжд (обр. 69), висок 6·2 см., диаметър на устата 13·5 см., диаметър на дъното 5·5 см., е направен от чиста глина и е работен на грънчарско колело. Около 1 см. под ржба на устата два успоредни околоръжстни кръга, врязани с тънко острие, са единственият орнамент, който краси стените на сжда. Цвят сив.

Обр. 71. — Реконструиран глинен сжд. Могила VIII.

Освен описаните два сжда, на различни места в могилния насип намерихме фрагменти от четири други сждове. На обр. 71 даваме възстановената форма на единия от тях. Характерното у него е това, че ржбът около устата е силно профиливан навън. Ширината на профила мери 2·5 см., а дебелината на стените 0·5 см. Цвят сив. На обр. 72 даваме дъното на трети сжд, който по форма отговаря на сжда обр. 55 от могила № I. Обр. 73 представя два от фрагментите на четвърти сжд, чиято форма наподобява на сжда обр. 58 от могила № IV. Ржбът около устата на последния е бил украсен с наклонени към десно нарязи, каквито напр. се срещат върху сждовете от Donja Dolina.¹⁾ До като предпоследните три сжда са работени на колело, последният, от типа на грубите сждове, е работен само на ржка.

Обр. 72. — Фрагмент от глинен сжд. Могила VIII.

Обр. 73. — Фрагменти от глинени сждове. Могила VIII.

Обр. 74. — Железни цеви. Могила IX.

Могила IX. — Труп изгорен. Между костите, разпръснати и и размесени с въглища, се намираха две железни цеви (обр. 74), от които едната има дължина 18 см., диаметър 1·5 см.; другата, счупена на две части, със същия диаметър, има дължина 15·5 см. Наред с тия две цеви намериха се две половини от плоски пръстеновидни

¹⁾ Truhelka, Wiss. Mitt. aus Bosnien IX табл. LXVII обр. 6 и 7.

халки (обр. 75). В края на едната от тях преминава дълъг железен гвоздей, който показва, че халката е била прикована върху някой предмет.

Могила X. — Труп изгорен. Освен няколко кости и дребни фрагменти от сждове, нищо друго не се намери. Глинените фрагменти принадлежат

Обр. 75. — Железни халки. Могила IX.

Обр. 76. — Профили на фрагменти от глинени сждове. Могила X.

на два различни сжда. Единият от тях е работен на гърнчарско колело. Обр. 76 а ни представя профил на един фрагмент от към устата на тоя сжд, а обр. 76 б — профил на фрагмент откъм средата на втория сжд. Последният е правен от глина, размесена с пясък и работен само на ръка. Той е бил полуизпечен. Отвън стените имат червен, а в средата чер цвят. Между изгорените човешки кости намери се част от раменната кост (Humerus) на говедо.

Могила XI. — Трупът на мъртвия също изгорен. Намериха се заедно с костите и фрагменти от два вида сждове. Едните принадлежат на форма, съвсем аналогична на обр. 56 от могила I. Вторият сжд по форма отговаря също на сжда, представен на обр. 56. Освен фрагментите от сждове, намери се част от железна халка, чийто диаметър мери около 5 см.

В близките на некропола ниви били са намирани разни предмети, които произхождат също от гробове. От тях можяхме да приберем един железен връх за копие и един меч също от желязо. Върхът (обр. 77) има дължина 39.5 см., максимална ширина 5 см. Той е на-

Обр. 77. — Железен връх за копие.

Обр. 78. — Железен меч.

мерен заедно с още един такъв в местността „Стубел“ в слога на една нива. Железният меч, (обр. 78) намерен в местността „Ширината“, има дължина 75 см., обаче последната е била по голяма, понеже част от дръжката е строшена. Най-голяма ширина (3·2 см.) мечът има в задния край, т. е. при основата на дръжката. Максимална дебелина 0·8 см

* * *

След като се запознахме накратко с резултата от направените разкопки, остава да се спрем върху въпроса: към кое време ще трябва да отнесем некропола при с. Байлово.

В това отношение от особено значение са двете фибули. Първата от тях, намерена в могила № VI, както казахме, принадлежи към типа на еднопримчестите джговидни фибули, чиито многобройни вариации отбелязват първата желязна епоха. Нашата фибула напомня гръцкия тип джговидни фибули, от който обаче се различава по това, че както примката (спиралата), така и иглодръжателят са много малки. Ако разнообразните форми джговидни фибули с една примка Трухелка смята да са произлезли от гръцкия тип,¹⁾ смело можем да приемем, че нашата фибула представя местна вариация от последния, и следователно трябва да я датуваме към първата желязна епоха.

Фибулата от могила № I (обр. 54) представя втори интересен тип, който се отличава по това, че има едностранна спирала, а лъкът отпред завършва с малък иглодръжател във форма на жлеб. Най-характерното у нея обаче е това, че след иглодръжателят предният край на фибулата се продължава напред и завива нагоре. Аналогични на тази фибула у нас са намерени на няколко места: в един гроб при Троян са намерени три такива бронзови фибули.²⁾ От друг гроб между Царева ливада и Габрово произлизат други две сребърни фибули.³⁾ Една сребърна фибула е намерена в с. Лесура (Вратчанско),⁴⁾ друга в Карлуково,⁵⁾ трета в колиби Лага (Етрополско),⁶⁾ подобна от непознато находище,⁷⁾ и няколко във Влашко село.⁸⁾ Всички тия фибули, на брой повече от 15, представят три отделни вариации. Най-простата от тях

1) Truhelka, Wiss. Mitt. I стр. 86.

2) Фировъ, Извѣстия, I стр. 156, обр. 1.

3) Фировъ, пак там, стр. 158 обр. 4.

4) Р. Поповъ, С. Б. А. Н. VI, сбр. 19.

5) Годишник на Народния Музей 1921 г. обр. 152.

6) Р. Поповъ, С. Б. А. Н. VI, обр. 20.

7) Р. Поповъ, С. Б. А. Н. VI, обр. 17, 18.

8) Необнародван материал

се отличава по това, че продължението на иглоджръжателя, след като завие перпендикулярно нагоре, накрая завършва равно. При втората вариация краят на иглоджръжателя, извит също перпендикулярно нагоре, завършва с топче. При третата форма продължението на иглоджръжателя се извива към лъка и в края завършва също с топче. Всички тези фибули още на пръв поглед напълно се различават от формите, които са били в употреба през първата желязна епоха в средна и западна Европа. Те също се различават и от фибулите, които отбелязват втората желязна епоха. Така в ранно-латенските форми продължението на иглоджръжателя завива само към лъка или се допира до него. В средно-латенските фибули продължението на иглоджръжателя завива към лъка и края му се увива около последния, или пък се закрепя в него с помощта на един пръстен, който обхваща околостъпалото на лъка. В късно-латенските форми продължението на иглоджръжателя се слива напълно с лъка на фибулата. От тия младолатенски фибули в римско време се развиват всевъзможни форми.

Втората фибула от Байлово, както виждаме, не може да принадлежи нито на една от групите от латенско време. Тя би могла най-много да се приближи към ранно-латенския тип, от който обаче се различава по това, че спиралата ѝ е едностранна, до като ранно-латенските и по-късни форми имат двустранна спирала. Нашата фибула, от друга страна, напомня чертозкия тип, от който (според Монтелиус) се развиват ранно-латенските форми. Следователно байловската фибула ще трябва да отнесем към епоха, предшествуваща появата и развитието на латенската култура, за което говори и фибулата от могила № VI. С други думи некрополът при с. Байлово ще трябва да отнесем към края на първата желязна или халщатска епоха, която се поставя от IX до V в. пр. Хр. Най-накрая ще трябва да отбележим, че аналогични фибули на втората от Байлово до сега в Европа не са познати, а такива, както споменахме по-рано, у нас са намерени повече от 15; следователно тази фибула трябва да приемем за типична форма на тракийската култура през първата желязна епоха.

От направените разкопки при Байлово можахме да се установят следните факти относно култа на жертвите през първата желязна епоха и характера на керамиката през това време у траките. Погребението на жертвите е ставало по два начина: чрез изгаряне или заравяне на трупа. Тъй като от разкопаните 11 могили в 9 се установи първият начин, следва да се заключи, че обичаят да се горят жертвите е бил

по-разпространен. Тази традиция, която води началото си от края на каменната епоха и е била практикувана и през бронзовата епоха, била е особено разпространена през халщатската и латенска епохи, както и в римско време. След римското владичество изгарянето на мъртвите, под влиянието на християнството, полека лека изчезва.

Първият потик, да се изгаря трупът на мъртвия, вероятно е било желанието да се унищожи връзката, която, според схващането на първобитния човек, съществува между тялото и духа. Унищожена веднаж тази връзка, силата на духа, ако и да не изчезва окончателно, поне значително отслабва. По такъв начин духът на мъртвия става безопасен за живите. Правдоподобността на такова едно обяснение се подкрепя от факта, че изгарянето на мъртвите е било обичай най-вече разпространен в ония времена, когато човечеството е прекарвало главно чергарски живот. То е било принудено, следователно, да изоставя своите мъртви и не е имало възможност чрез жертвоприношения върху гроба да умиротворява тяхния дух.

Естествено е, че с течение на времето става прелом в схващанията относно култа на мъртвите. Традицията да се горят последните се запазва, обаче това става по други съображения. Тук вече играе важна роля общественото положение, което е имал мъртвият приживе.

Изгарянето на трупа е ставало в самия некропол. Мъртвият е бил поставян на кладището заедно с оръжието и всички принадлежности към облеклото. След като трупът е бил вече изгорен, в повечето случаи, без да бъдат събирани костите, поставяли са глинени съдове и са насипвали отгоре могила от пръст, чакъл и по-едри камъни. В някои случаи изгорените кости са били събрани на куп или пък поставени в малък гроб, какъвто случай ни представя погребението в могила № I. Ще трябва да отбележим още, че във всички ракопани могили констатирахме едно и също, а именно: погребението на останките, както и насипването на могилите е ставало на мястото, дето е бил изгорен трупът. В основата на всяка една от 9-те могили, в които имаме случаи от погребение чрез изгаряне, се открива около 4 кв. м. опожарено поле, чийто разрез ни дава следния профил: един пласт дебел 4—8 см. от пепел, въглища и човешки кости; под него 2—3 см. червена изпечена пръст, а по-доле следва 3—5 см. черна пръст, обагрена от карбонизирани органически вещества.

При втория начин на погребение, т. е. при заравяне на трупа, констатирахме следното: Мъртвият е бил поставен да лежи направо върху

земята, без да бъде за целта копан гроб. Трупът има положение приблизително И—З, с главата на И, с краката на З. И в двата случая краката са поставени опънати, а ръцете лежат успоредно с тялото; следователно обичаят, да се погребват жертвите поставени върху лявата или десната ръка със згънати крака (*liegender Hocker*) е бил вече изоставен или пък по-редко практикуван у траките през желязната епоха. Поне до сега в гробовете на I-та и II-та желязна епоха не е констатиран у нас нито един случай от този род погребение, който напротив е бил твърде разпространен през каменната епоха

Разкопките при Байлово допринесоха доста много за прочуване характера на керамиката, която е била в употреба през халщатската епоха у нас. При случайните находки, каквито са ставали по-рано, на глинени сѐдове не е обръщано никакво внимание, защото последните в повечето случаи са строгени, или, ако са били що годе запазени, като предмети без стойност, били са осъдени да опитат силата на търнокопа. Предметите, които по един или друг щастлив случай са могли да попаднат в сбирките на музея, са изключително от бронз и желязо. Единственият фрагмент от глинен сѐд, запазен в музея, произхожда от халщатски гроб, открит през време на войната в околността на Серско.

Сѐдовете, намерени в некропола при Байлово, представят в техническо отношение два типа. Едните от тях са груби, дебелостенни, работени на ръка, т. е. без помощта на грънчарско колело. За целта е била употребявана глина, размесена с кварцов пясък. Тия сѐдове имат напълно характера на грубата керамика от по-раншните епохи, дори включително и орнаментите, които красят стените. Наред с тоя тип дохажда вторият, който се отличава по това, че сѐдовете са тънкостенни, правени от чиста глина, а най-главното, работени с помощта на грънчарско колело.

Тези две техники виждаме също в керамиката на средна Европа през халщатския период. Трябва да отбележим, че втората от тях се появява в младите пластове на тази епоха. Както там, така и у нас, употребата на грънчарско колело води началото си от юг през Гърция. В Египет колелото е било в употреба още през каменната епоха. От там през III-то хилядолетие пр. Хр. то преминава в Мала Азия (Троя, II град), през II-то хилядолетие — в Гърция, през I-то в Италия, а от там в латенско време преминава в Галия и Германия. От тук става ясно, че употребата на грънчарското колело у нас влиза много по-рано, откол-

кото в последните две области, т. е. приблизително в същото време, когато то е станало познато в Италия.

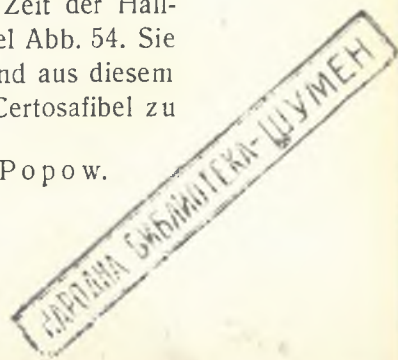
На края бих желал да обърна внимание върху друг един факт, който констатирах при повечето могили. При разчистване на могилените насипи, преди обаче да сме стигнали още гроба, на разни места срещаме късове от разтрошени съдове. Това не са по един или друг начин попаднали в насипа фрагменти, защото последните, внимателно събрани, дават почти целият съд. Ако подобни факти в бъдеще установим и в други могили, не остава, освен да приемем, че у траките е съществувал обичай при насипване на надгробните могили да се хвърлят и разчупват съдовете, вероятно тия, които мъртвият е употребявал приживе.

Най-после, дали при с. Байлово имаме некропол на едно близко още неоткрито селище, или пак имаме гробове на паднали войници, вероятно в сражение, станало по най-правия път от Софийско към долината на Тополница, е въпрос, който бъдещите допълнителни проучвания ще има да решат.

Die Nekropole von Bailovo. — In der Umgebung des Dorfes Bailovo, Regierungsbezirk Sofia, befinden sich zahlreiche Grabhügel, welche nördlich vom Dorfe eine typische Nekropole bilden (Abb. 50). Elf von diesen Hügeln, die eine Höhe von nur 0.80 bis 1 m. bei einem Durchmesser von ca. 8 m. haben, sind durch Ausgrabungen untersucht worden. In neun Fällen fanden wir Brandgräber vor, und nur in zwei Fällen (Hügel № 6 und 8) wurden Skelettgräber festgestellt. Die Beigaben waren sehr bescheiden. An erster Stelle kommen ornamentlose Tongefäße in Betracht, welche teilweise mit- (Abb. 53, 55, 56, 70, 71, 72), teilweise ohne Scheibe (Abb. 59, 69, 73) hergestellt wurden. Weiter sind zu erwähnen: eine Eisenfibeln aus dem Hügel № 1 (Abb. 54), mehrere Fragmente von einem eisernen Schwerte (Abb. 60), ein Fragment von einer bronzenen Brustarmfibeln (Abb. 58 E) und unverbrannte Rindsknochen aus dem Hügel № 4, zwei Bronzeringe aus dem Hügel № 5 (Abb. 61), eine eiserne einschleifige Bogenfibeln aus dem Hügel № 6 (Abb. 63 A), eine eiserne Speerspitze (Abb. 66) und ein eisernes Messer (Abb. 67) aus dem Hügel № 8 und zwei eiserne Ringe aus dem Hügel № 9 (Abb. 75). In der Umgebung der Nekropole wurden ausserdem noch eine eiserne Speerspitze (Abb. 77) und ein eisernes Schwert (Abb. 78) gefunden.

Wie die Fibeln zeigen, ist die Nekropole in die letzte Zeit der Hallstattperiode zu setzen. Besondere Beachtung verdient die Fibeln Abb. 54. Sie hat eine in Bulgarien besonders häufig vorkommende Form und aus diesem Grunde sind wir geneigt sie als eine lokale Umbildung der Certosafibeln zu bezeichnen.

R. Popow.

Моливдовулъ на Самуила Алусиана.

Отъ проф. В. Н. Златарски.

Миналата година Народниятъ Музей въ София стана притежатель на слѣдния запазенъ добръ и покритъ съ кафяна патина моливдовулъ или оловенъ печатъ и съ диаметри 3·4 см. и 3·1 см :

На лицето въ зърнестъ кръгъ релефно е изобразена Богородица, която седи en face на широкъ царски прѣстолъ съ високо облѣгало и възглавница и придържа съ десна рѣка младенца Иисуса къмъ гърдитѣ си, а съ лѣвата рѣка като че ли се допира до нозѣтъ на младенца; нозѣтъ ѝ сж обърнати малко влѣво. Около това изображение отлѣво нагорѣ покрай зърнестия кръгъ се чете :

+ ΘΚΕ ΒΟΝΘ ΣΩΔ . ΛΩ

Обр. 79.

На opakото сжщо въ зърнестъ кръгъ се четатъ слѣднитѣ думи :

— + —
САΜΘΗΛ
ΠΡΟΕΔΡΩ
ΚΑΙΔΟΥΚΙ
ΤΩΑΛΟΝ
ΣΙΑΝΩ

Цѣлиятъ надписъ отъ двѣтъ страни попълненъ гласи: † Θε(οτό)κε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Σαμουήλ προέδρῳ καὶ δοῦκι τῷ Ἀλουσιάνῳ, т. е. „Богородице, помагай на твоя рабъ Самуила Алусиана, проедъръ и дука“.

Като оставяме на страна специфичния за подобни моливдовули изразъ: Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ, ние ще се спремъ върху личността, на която принадлежалъ нашиятъ моливдовулъ. И тъй, тая личностъ носила

име Самуилъ Алусианъ, който ималъ чинъ проедъръ, а изпълнявалъ длъжностъ дуксъ или дука.

Въ историята на Византия личностъ съ това име е известна отъ втората половина на XI. вѣкъ въ царуването на императоръ Романа IV Диогенъ (1068—1071). Тя се споменува при слѣдното историческо събитие.

Когато Романъ IV Диогенъ, слѣдъ свършването на първия си походъ противъ турцитъ-селджуци въ 1068 г., разположилъ на зимни квартири събранитъ въ Мала Азия византийски войски, той се върналъ въ Цариградъ (прѣзъ януарий 1069 г.), дѣто обаче не останалъ задълго. „Като прѣкаралъ нѣколко врѣме въ управлението на държавнитъ работи, разказва съврѣменникътъ, Михаилъ Атталиата, отличилъ нѣкои сенатори (συλητικῶν) и направилъ годишнитъ подаръци, които сж свързани съ сенаторскитъ чинове (ἀξιώμασι), безъ да остане въ Византия за пасхалнитъ дни, императорътъ отплува въ царския домъ, който се намира на отсрѣщния брѣгъ и се нарича Ирионъ¹⁾, съ намѣрение да заmine въ походъ пакъ на изтокъ и да нападне на турцитъ, защото се случило нѣщо неумѣстно, което викало владѣтеля по-сериозно въ походъ.

„Единъ мжжъ латинецъ, на име Криспинъ, слѣдъ като пристигналъ отъ Италия при императора,²⁾ билъ изпратенъ на изтокъ, за да прѣзимува тамъ заедно съ приплувалитъ съ него и пристигнали еднородци. Но, като счелъ, че не билъ почетенъ отъ императора споредъ усърдието и не получилъ достатъчно дарове, той намислилъ да се отцѣпи и веднага почналъ да обира бирницитъ, които му се попадали, па и други, и да граби и да върши всичко, което изхвърля юздитъ на господаря; обаче той не извършилъ никакво убийство на ромеи. Затова по императорска заповѣдъ (защото императорътъ бѣ узналъ за всичко) много войници завързали сражение съ него, но всички били побѣдени отъ неговия мечъ. Най-сетнѣ съ голѣма войска отъ петътъ западни легиони

¹⁾ ... τὸν βασιλικὸν οἶκον καὶ λεγόμενον τῶν Ἱρίων. — τὸ Ἱρίον (Codinus ed. Bohn, p. 117, 7—11; 119, 4—5; notae, p. 276—277) — дворецъ на азиатския брѣгъ срѣшу самия Стамбулъ въ днеш. Кадж-кѡй. Д. Бѣляевъ, Byzantina. III (1906), стр. 66.

²⁾ Тоя Криспинъ билъ родомъ нормандецъ. Прѣди Вилхелмъ Бастардъ да завоюва Англия, баща му Гизелбертъ, отъ знатна фамилия, живѣлъ въ Нормандия и поради кждравата си коса получилъ прозвище Криспинъ (crispus — кждравъ), което прѣминало върху дѣцата и потомцитъ му. Тоя Гизелбертъ ималъ трима синове, отъ които двамата по-стари, Гизелбертъ и Вилхелмъ, останали въ Нормандия и си спечелили слава, а най-малкиятъ Робертъ напусналъ отечеството си, странствувалъ по много страни и най-сетнѣ дошълъ въ Цариградъ, дѣто билъ удостоенъ съ голѣми почести отъ императора. — Вж. бѣлѣжкитъ на Дюканжа къмъ Никиф. Вриения, ed. Bohn, p. 214—215. — Aug. Gfrörer Byzantinische Geschichten, Bd. III. Graz 1877, S. 712—713.

(τάγματх) потеглилъ противъ него отъ тема Армениакъ, дѣто тѣ зимували, вестархъ Самуилъ, нареченъ Алусианъ (Σαμουήλ βεστάρχης ὁ Ἀλουσιανός λεγόμενος), комуто била повѣрена командата надъ тѣхъ, и на разсѣмване напада на него, който билъ въ бездѣйствиe и си почивалъ споредъ обичая, тѣй като бѣ настѣпилъ деньтъ на великото Господне възкресение, но не направилъ нищо важно, напроотивъ, изпатилъ много злѣ. Като се натѣкнули на вѣжетата отъ палаткитѣ и се омотали въ тѣхъ, войницитѣ чрѣзъ това съобщили на франкитѣ за засадата. Послѣднитѣ, като се събрали спокойно и се завзели право за защита, безъ трудъ прогонили ромеитѣ отъ лагера. Тѣ се покачили на конетѣ, тѣй че всѣки билъ усърденъ и готовъ, и ги подгонили отзадъ; много избили, а други взели живи въ плѣнъ. Тогава началникътъ (ἐξάρχων) на латинцитѣ свикалъ наврѣменно и разумно събрание, защото той осѣдилъ безбожието на ромеитѣ, задѣто въ такъвъ важенъ и необикновенъ день, който е празникъ на празниците, тѣ въоръжили рѣцѣтъ си противъ християнска кръвъ, когато въ тоя день не се позволява на православнитѣ да излизатъ дори противъ другоплеменници и да прѣзиратъ почитѣта къмъ възкресението. Все пакъ, като се отнесълъ къмъ тѣхъ кротко и ги удостоилъ съ милосѣрдие, освободилъ ги, а раненитѣ настанилъ по селата и употребилъ неизказани грижи за тѣхъ“. ¹⁾

Иванъ Скилица, който за врѣмето отъ Исака I Комнинъ (1057—1059) се ползувалъ отъ исторiята на Михаила Атталиата, като намѣсти буквально прѣписвалъ, а намѣсти го съкратявалъ особено за царуването на Романа IV, но въ сѣщото врѣме е черпалъ отдѣлни свѣдѣния и отъ други извори,²⁾ дава нѣщо повече за личността на Самуила Алусиана. Като прѣдава съдържанието на горѣприведения разказъ споредъ М. Атталиата, Скилица между другото пише: ὁ βεστάρχης Σαμουήλ ὁ Ἀλουσιανός ³⁾ ὁ Βούλγαρος, ἀδελφὸς ὦν τῆς βασιλέως γυναικὸς, ἣν ἔτι ἰδιωτεύων ἠγάγετο, ⁴⁾ т. е. „вестархъ Самуилъ Алусианъ, бѣлгаринъ, който билъ братъ на жената на императора, която тоя водилъ, бидейки частенъ човѣкъ“. Вече това

¹⁾ M. Attaleiates, His'toria, ed. Bon. p. 122, 13—124, s.

²⁾ В. Г. Васильевскій, Сочиненiя, т. I, СПбургъ 1908, стр. 333—337. — Н. Скарбалазовичъ, Византийское государство и церковь въ XI вѣкѣ, СПбургъ 1884, стр. XII—XV. — K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897, 2-te Aufl. S. 367.

³⁾ На друго мѣсто у Скилица това име се чете Ἀλουσιανός. Cedrenus, II, p. 531—533. — M. Psellus, Chronographia, ed. Const. Sathas, London 1899, p. 64—65, го пише Ἀλλουσιανός и Ἀλουσιανός. — **Алѣсианъ** въ старобѣлг. прѣводъ на Симсонъ-Логотетовата хроника, издан на В. Срезневски, СПбургъ 1905, стр. 168—169.

⁴⁾ Cedrenus, II, p. 678, 21—24.

обстоятелство, че тукъ се посочва българският произходъ на Самуила, веднага ни подсѣща да видимъ въ него сина на извѣстния въ българската история Алусианъ, ослѣпителя на Петра Деляна, защото другъ Алусианъ досега историята не знае; впрочемъ самиятъ изразъ Σαμουὴλ ὁ Ἀλουσιάνος, който е равносильнъ на Σαμουὴλ ὁ Ἀλουσιάνου, вече показва, че Самуилъ билъ Алусиановъ синъ.

Алусианъ билъ вториятъ синъ на българския царъ Ивана-Владислава (1015—1018).¹⁾ Слѣдъ падането на западното българско царство, той заедно съ майка си и другитъ си братя и сестри билъ откаранъ въ 1019 год.

¹⁾ Cedrenus, II, p. 470, в и допълнения къмъ него у В. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes. München 1906, S. 34, § 49. — Скилица-Кедринъ (II, p. 531, 9—10) погрѣшно го нарича втори синъ на Аарона; сжщо и Пселлъ погрѣшно пише, че Алусианъ билъ единъ отъ синоветъ на Аарона, като при това бѣлѣжи: οὗτος (Ἀαρών) βασιλεὺς ἐγένοντο τοῦ ἑθνους (ibid. 63, 33—64, 1. — Ср. Zonaras, ed. Dindorf, IV, p. 146, 31—32), защото Ааронъ никога не е билъ български царъ. — G. Schlumberger, вѣроятно, подъ влияние на посоченото погрѣшно извѣстие у Скилица-Кедрина, въ L'épopée byzantine, vol. I. Paris 1896, p. 606—7, пише: „Samuel fit de même périr ses (d'Aaron) enfants. Deux seulement échappèrent, qui avaient noms Jean Vladislav et Alousianos, aussi nommé Spendslav. Le premier, dit Shylitzès qui, du reste, ne nomme que celui-là, fut sauvé de la fureur de Samuel par le propre fils de ce dernier, Romain Radomir. Le second, alors encore un enfant, fut porté en secret à Constantinople, où il vécut longtemps inconnu“. Всички тия комбинации на Шлйомберже оставатъ безпрѣдметни, едно, защото и Скилица-Кедринъ (II, p. 435 17—22), и Зонара (ibid. IV, p. 110, 21—29) изрично казватъ, че слѣдъ убийството на Аарона цѣлиятъ му родъ (παγγένει) билъ погубенъ съ изключение само на Ивана-Владислава, който билъ спасенъ отъ Самуиловия синъ Гавриила-Радомира, и друго, защото отъ виенския прѣписъ (№ 74) на Скилица се установява, че Алусианъ билъ втори синъ на Ив.-Владислава (Cedrenus, II p. 469, 11 и 470, 6; Prokić, п. т. стр. 33, § 46 и стр. 34, § 49). Сжщо така и твърденията на Шлйомберже, 1. какво Алусианъ се наричалъ още Spendslav и 2. какво той още като дѣте билъ отведенъ въ Цариградъ тайно, не могатъ да се приематъ, защото подобни извѣстия не намираме у споменатитъ двама византийски хронисти. Първото твърдение е могло да се породи у Шлйомберже по нѣкое недоразумѣние при четенето на фразата у Зонара, ib. IV, p. 110 27—29: ἐνὸς μένου τῶν παίδων ἐκείνου (τοῦ Ἀαρών) περισσθέντος, ὃς Σφενδοσθλάβος καὶ Ἰωάννης διωνύμως ἐκέκλητο, въ която подъ първото име Шлйомберже ще да е разбралъ прѣдпологания отъ него Алусианъ, а подъ второто — Ив. Владислава, макаръ че нарѣч. διωνύμως — нѣма вече да говоримъ за цѣлата конструкция на фразата — ясно показва, че тукъ се говори само за една личностъ съ двойно име, и то за Ив.-Владислава, като Σφενδοσθλάβος погрѣшно стои вм. Βλαδοσθλάβος или Βλαδισθλάβος, както е у Скилица; впрочемъ сжщата грѣшка се срѣща и въ други прѣписи на Скилица (вж. Prokić, п. т. стр. 29, § 10). Що се отнася до второто твърдение, то Шлйомберже, се намиралъ подъ влиянието на Lebeau, който пише: „Alusien, second fils d'Aaron et frère de Ladislas, dernier roi de Bulgarie, avait été sauvé du massacre que son oncle Samuel avait fait de sa famille, lorsqu'il était encore au berceau. Élevé à Constantinople par des personnes instruites de sa naissance, il n'en apprit lui-même le secret que lorsqu'il fut en âge de le garder. Tout inconnu qu'il était, il s'éleva par ses talents, fut fait patrice et gouverneur de Théodosiopolis en Arménie“ (Lebeau, Histoire du Bas-empire, édit. par M. De Saint-Martin. Paris 1834, t. XIV, p. 299—300). Lebeau не по-

отъ Василия II като плѣнникъ въ Цариградъ и сетѣ изпратенъ въ Мала Азия на служба. Михаилъ Пселлъ, съврѣмененъ писателъ, който го лично познавалъ и дори билъ близъкъ съ него,¹⁾ пише, че Алусианъ билъ „най-личниятъ“ отъ братята си, „приятенъ по нравъ, блѣстящъ по разумъ, извѣстенъ по положение.“²⁾ При Михаила IV Пафлагонъ (1034—1041) ние го намираме стратигъ на тема Теодосиуполь (въ Ар-

сочва, отдѣ е черпалъ тия свѣдѣния за Алусиана; но, понеже ги не намираме въ никои византийски или другъ изворъ, то тѣ трѣба да се признаятъ за негови собствени догатки.

Иванъ-Владиславъ е ималъ 6-ма синове (Cedrenus, II, p. 468, 17—18; 469, 4—5. — Zonaras, ib. IV, p. 123, 14—19): 1. Фружинъ или Прѣсианъ, който билъ назначенъ за стратигъ на тема Букеларий въ чинъ магистъръ, отъ 1026 г. участвувалъ въ разни заговори при византийския дворъ и къмъ края на 1030 г., за да спаси живота си, доброволно се покаругерилъ и наскоро слѣдъ това ще да е умрѣлъ (Cedrenus, II, p. 483, 5—15; 487, 12; 497). — 2. Алусианъ, за когото тукъ ще говоримъ. — 3. Ааронъ, който се характеризира като „българинъ, мжжъ родовитъ, разсудителенъ и опитенъ въ военното изкуство“, въ чинъ вестъ заемалъ при Константина IX Мономаха (1042—1054) длѣжностъ стратигъ-катепанъ на тема Веспераканъ (на изт. отъ ез. Ванъ) (ок. 1047 г.); посетилъ въ чинъ магистъръ усърдно помагалъ на Исака I Комнинъ въ 1057 г. при завладяването на прѣстола отъ послѣдния (Cedrenus, II, p. 469—70; 573—74, 628. — В. Prokić, п. т., стр. 33, § 46; 34, § 49; 36, § 65. — Скабалановичъ, п. т., стр. 74—75; 200). Той ималъ синъ Теодоръ, който въ царуването на императрица Теодора (1042) билъ стратигъ на тема Таронъ (на из. отъ тема Месопотамия и зап. отъ ез. Ванъ) и загиналъ въ едно сражение съ турцитѣ — селджуци (Скабалановичъ, п. т., стр. 198, бѣл. 7). — 4. Траянъ (и Троянъ) по жена билъ роднина съ знатни византийски родове Контостефановци, Авалантовци и Фоковци; ималъ дъщеря Мария, която, споредъ думитѣ на Никифора Врисния, „била най-красивата и най-умната отъ всички жени, съединявала съ външната хубостъ и вътрѣшна красота и блистѣла, освѣтъ съ знатността на рода си, още и съ добродѣтелна чистота и приятенъ нравъ“. Тя била жена на Андроника Дука, синъ на кесаръ Ивана Дука, братъ на императоръ Константина X Дука (1059—1067), и отъ трѣтъ имъ дъщери първата, Ирина, била женена за императоръ Алексия I Комнинъ (1081—1118), втората, Мария — за Георгия Палеологъ, а третата Теодора още като дѣте била подалугерена (Cedrenus, II, p. 470. — Prokić, п. т., стр. 34, § 49. — N. Bryennius, ed. Вон. p. 106—107, погрѣшно нарича Трояна (Τρωάινος) царъ-Самуиловъ синъ. — Скабалановичъ, п. т., стр. 101, бѣл. 9). — 5. Радомиръ (Cedrenus, II, p. 470. — Prokić, п. т., стр. 34, § 49), за когото, както и за 6-ия синъ на Ив. Владислава, за сега нищо не се знае. Отъ 6-тѣхъ негови дъщери (Cedrenus, II, p. 468, 18 — Zonaras, ib. IV, p. 123, 16) извѣстно е името само на най-старата — Екатерина, която се отличавала съ своя благъ и строго набоженъ характеръ, била жена на императоръ Исака I Комнинъ и като монахиня съ име Ксения прѣкарала живота си, слѣдъ отричането на мжжа ѝ отъ прѣстола, заедно съ дъщеря си Мария въ Мирелейския мѣнастирь (Cedrenus, II, p. 626, 628, 649, 650. — Prokić, п. т., стр. 36, § 66—67. — N. Bryennius, п. т., стр. 19 з-4, погрѣшно нарича Екатерина царъ-Самуилова дъщеря. — Скабалановичъ, стр. 81 и 428). За другитѣ ѝ петъ сестри знаемъ само, че една отъ тѣхъ била женена за Романа Куркуа, участникъ въ придворния заговоръ отъ 1026 г. и тогава ослѣпенъ (Cedrenus II, p. 468, 474).

¹⁾ Psellus, ibid. p. 64, 27, пише: ἦν γὰρ μοι ἕθας ὁ ἀνὴρ (Ἀλουσιάνος), καὶ με ἡσπάζετο, εὖμενός.

²⁾ Psellus, ibid. p. 63—64: ὁ χαριέστερος, ... τὸ τε ἦθος ἡδὺ καὶ τὴν γνώμην λαμπρόν, καὶ τὴν τύχην ἐπίσημον. — Кекавменъ въ своя Стратηγικόν (edit. B. Wassiliewsky et V. Jernstedt, Petropoli 1896, p. 22, 23) го нарича ὁ θαυμαστός ἐκείνος στρατιώτης.

мения) въ чинъ патриций.¹⁾ Но той скоро се лишилъ отъ разположението на императора и поради това не влизалъ въ съвѣщание съ него, нито пъкъ се ползувалъ съ нѣкакво значение; освѣнъ това заповѣдано му било да си остава въ кжши и да не дохожда въ Цариградъ, освѣнъ ако самъ императорътъ това му разрѣши; той падналъ духомъ и билъ враждебно настроенъ, ала нѣмало какво да прави.²⁾ Но и това не стигало. Той билъ обвиненъ въ много неправди при изпълнение на длъжността си, но, прѣди да се разгледатъ хвърленитъ върху него обвинения, тогавашниятъ фактически управител на империята и братъ на императора, Иванъ Орфанотрофъ, извѣстенъ по ненаситната си алчностъ за обогатяване, му наложилъ въ 1040 г. за наказание да заплати 50 литри злато и му отнелъ жениния прѣкрасенъ недвижимъ имотъ, който се намиралъ въ Харсианската тема.³⁾ Алусианъ се оплаквалъ нѣколко пжти на императора за това, но не било обърнато внимание на жалбитъ му. Той вече изгубилъ съвсѣмъ надежда.⁴⁾ Обаче, когато се научилъ за това, което ставало въ България — за възстанието на Петра Деляна и че българитъ, поради липсата на лица отъ царски родъ, избрали незаконороденъ и фиктивенъ царь,⁵⁾ който да царува надъ тѣхъ, той се рѣшилъ на нѣщо твърдъ младежко: напуска дѣца, прѣнебрѣгва женина любовъ и, като не довѣрилъ никому отъ тѣхъ намѣрението си, а само на нѣкои немнозина отъ своитъ хора, които той познавалъ за пѣргави въ непристойни работи и за смѣлчаци, рѣшава се да замине отъ източната покрайнина на империята на западъ; а за да не се узнае нищо и да не забѣлжатъ нѣщо ония, които се намирали въ столицата, а главно да избѣгне бдителното око на Орфанотрофа, той съвсѣмъ се прѣоблича, като се облѣкълъ въ арменски дрехи на слуга и, приструвайки се, че билъ близъкъ човѣкъ на Василия Теодоро-

¹⁾ Cedrenus, II, p. 531, a.

²⁾ Psellus, *ibid.* § 46, p. 64, 7—13. — Zonaras, *ib.* IV, p. 146, 31 — 147, 1 — 4, представя работа така, че Алусианъ, слѣдъ като се спрѣчкалъ съ императора, билъ осъденъ да си остава въ кжши, да не дохожда въ царския дворецъ и съвсѣмъ да не влиза въ Цариградъ, освѣнъ ако му бже разрѣшенъ входътъ, поради което много скърбѣлъ.

³⁾ Тая тема се намирала на с. из отъ Кападокия и граничила на з. съ Букеларий, а на с. съ Пафлагония и Армениякъ. — Скабалановичъ, п. т., стр. 208.

⁴⁾ Psellus, *ibid.* § 47, p. 64, 25—26. — Cedrenus, II, p. 531, 15 — 16.

⁵⁾ Така М. Пселлъ нарича Петра Деляна, вѣроятно, по думитъ на самия Алусианъ, но това не е вѣрно, защото Делянъ е билъ синъ на Гавриила-Радомира, Самуиловъ синъ, отъ разведената му първа жена, дъщеря на маджарския кралъ (Prokič. п. т., стр. 31, § 24 и стр. 36, § 62), слѣдсв. Делянъ е произлизалъ сжщо така отъ царски родъ, както и Алусианъ.

кана¹⁾ и че отива въ Солунъ при императора, тайно отъ всички избѣгалъ въ България и се спасява въ Островъ, дѣто възстанахиятъ Петъръ Делянъ тогава се билъ разположилъ на лагеръ съ цѣлата си войска.²⁾

Когато дошълъ въ лагера на Деляна, Алусианъ веднага не открилъ, кой е той, но се сблизилъ съ нѣкои само лица и, като отворилъ дума за баща си като за чуждъ човѣкъ и въздигалъ рода му, попиталъ: „ако нѣкой отъ неговитѣ синове би дошълъ тукъ, възстаницитѣ биха ли прѣдпочели законния прѣдъ незаконорождения, или, понеже послѣдниятъ вече е застаналъ начело на всички, ще го постигне смъртна участь“. Когато Алусианъ видѣлъ и чулъ, че всички се изказали въ полза на законния прѣдставителъ на българския царски родъ, тогава той се рѣшилъ да се открие на едного отъ тѣхъ, който подобрѣ познавалъ Аароновия родъ и по-горещо се отнесълъ къмъ него. Тоя българинъ, като втренчилъ очи въ Алусиана и си припомнилъ лицето му, падналъ на колѣнитѣ прѣдъ него и цѣлувалъ нозѣтъ му. Послѣ, за да отстрани всѣко съмнѣние, той го попиталъ за единъ скѣптъ знакъ. Това било черна брадавица, обраснали съ гъсти косми, която Алусианъ имамъ на десния си лакетъ. Щомъ видѣлъ и тоя знакъ, българинътъ се хвърлилъ на шията на Алусиана и цѣлувалъ гърдитѣ му. Слѣдъ това слухътъ за царския произходъ на Алусиана се бързо разпространилъ по лагера, и повечето хора прѣминали на негова страна като къмъ законенъ потомъкъ на българския царски родъ. По тоя начинъ между българитѣ възникнало разцѣпление, защото едни приели за царъ Алусиана, а други — Деляна. Но, за да се избѣгнатъ всѣки нежелателни послѣдици отъ това разцѣпление, двамата воеводи се споразумѣли, помирили се помежду си и заживѣли наедно, като раздѣлили

¹⁾ Патриций Василий Теодороканъ, единъ отъ виднитѣ тогава византийски пълководци, въ това врѣме се намиралъ въ италиянскитѣ владѣния на Византия, дѣто тоз билъ изпратенъ заедно съ Георгия Маниакъ, назначенъ въ края на 1037 или въ нач. на 1038 г. за стратигъ-катепанъ на Италия, за борба противъ африканскитѣ араби, които заплашвали да отнематъ Сицилия. Но, когато Георги Маниакъ оскърбилъ въ 1040 г. царския зеть Стефана Калафата, началникъ на византийската флота, той билъ отстраненъ отъ тая длѣжностъ и заедно съ Василия Теодорокана билъ арестуванъ. — Cedrenus, II, p. 522—523. — Gfröger, т. п. III, стр. 183—184. — Скабалановичъ, т. п. стр. 212. — Подиръ три години (1043), когато Маниакъ, слѣдъ новото му назначение за дука на Италия, възстаналъ и се обявилъ за императоръ въ 1042 г., Теодороканъ билъ назначенъ за дука на Италия въ чинъ магистъръ и му било възложено да потуши възстанието на Маниака. Но той билъ смѣненъ още на слѣдната 1044 година. — Скабалановичъ, т. п. стр. 214—216.

²⁾ Psellus, ib. p. 64, 13—24. — Cedrenus, II, p. 531, 16—20. Zonaras, ib. IV, p. 174, 4—11.

властта. Обаче тѣ се отнасяли съ недовѣрие единъ къмъ другъ и взаимно се подозирали.¹⁾

За да оправдае новото си положение, Алусианъ наскоро слѣдъ това прѣдприелъ походъ противъ Солунъ — главния обектъ на възстаницитѣ. Делянъ му повѣрилъ една 40-хилядна армия съ задача да прѣвземе града. Българската войска, както изглежда, безпрѣчно достигнала до Солунъ, обаче безразсѣднитѣ распоредби на Алусиана, както и бдителността на солунци довели работата до пълна катастрофа. Подъ стѣнитѣ на Солунъ българитѣ потърпѣли голѣмо поражение: до 15 хиляди души били избити, други измрѣли отъ жегата и умора и много били взети въ плѣнъ. Самъ Алусианъ съ нѣколцина само души едвамъ сполучилъ да се спаси съ бѣгство въ лагера на Деляна.²⁾ Това станало въ началото на есеньта 1040 г.

Слѣдъ завръщането на Алусиана въ Островъ, между двамата воеводи нѣмало вече съгласие, което едничко е могло да поправи и изгладя постигналата българитѣ несполука: у Деляна се породило съмнѣние за измѣна отъ страна на Алусиана, а у послѣдния — срамъ за доказани военни неспособности и страхъ за своето поражение. Отначало тая неприязнь между тѣхъ била скрита, и тѣ я прикривали единъ прѣдъ други. Разбира се, при такива отношения за единодушни дѣйствия на двамата сродници-воеводи не могло и дума да става: тѣ само мислили, кога и какъ единиятъ ще прѣмахне другия. Алусианъ се оказалъ въ случая по-лукавъ и по-хитъръ. Той устроилъ гощавка, на която поканилъ нѣколко свои привърженици, а сѣщо и Петра Деляна. Когато напоили послѣдния до безчувствие, присѣдстващитѣ се навъртели върху него и му изболи очитѣ,³⁾ така че нито единъ отъ неговитѣ българи не знаелъ за станалото.⁴⁾

Съ това коварно злодѣяние, извършено надъ своя сродникъ, който го приелъ тѣй радушно, Алусианъ не само не постигналъ цѣльта си — да завладѣе властта, но се рѣшилъ на друга не по малко позорна постѣпка. Веднага слѣдъ ослѣпяването на Деляна той, споредъ думитѣ на М. Пселла, като се убѣдилъ, че не може тѣй лесно да се

¹⁾ Psellus, ib., p. 64, 30—65, 23. — Zonaras, ib. IV, p. 147, 11—148, 2.

²⁾ Подробно за причинитѣ на катастрофата вж. Сесаимени Strategicon, ib. § 63, p. 22, 9—24. — Cedrenus, II, p. 531, 21—532, 20. Ср. В. Г. Васильевскій, Совѣты и рассказы византийскаго боярина XI вѣка. ЖМНП. ч. 215 (1881), стр. 257—259.

³⁾ Споредъ Пселла (ib. 65, 24—26), Алусианъ лишилъ Деляна отъ носъ и очи, като си послужилъ съ готварски ножъ (μαγειρικῇ σφαγίδι).

⁴⁾ Cedrenus, II, p. 532, 23—533, 5. — Zonaras, IV, p. 148, 2—7.

противодѣйствува на ромейския императоръ, и като си спомнилъ за това, което му било най-мило (жена и дѣца), тайно съобщилъ на Михаила IV, който тогава се намиралъ въ Мосинополъ (ок. днеш Гюмюрджина), отивайки вече въ походъ противъ възстаницитѣ, че, ако получи благосклонность и друго отличие, той ще прѣдаде нему себе си и своитѣ дѣла. Императорътъ на драго сърдце приелъ това съобщение и се съгласилъ да изпълни желанието му. И тъй, когато прѣзъ лѣтото 1041 г. Алусианъ излѣзълъ, за да почне повторно военнитѣ дѣйствия, той напусналъ своята събрана наедно войска и избѣгалъ при императора, който отъ благодарность за оказаната услуга възвелъ го въ чинъ магистъръ и го изпратилъ въ Цариградъ при Орфанотрофа.¹⁾ Каква е била сѣдбата му слѣдъ това, нищо се не знае, защото оттогава неговата личностъ изчезва отъ историческата сцена.

И тъй, по-голѣмата частъ отъ живота си Алусианъ прѣкаралъ въ сѣверо-източна Мала Азия, респек. въ Армения, дѣто той се оженилъ прѣди 1040 г., защото въ тая година, споредъ М. Пселла, ималъ дѣца, за нѣкоя-си знатна и богата арменка, която притежавала, както се каза, прѣкрасенъ недвижимъ имотъ въ Харсианската тема. Оттогава той прѣстаналъ да се чувствува като българинъ и забравилъ всѣки дългъ прѣдъ отечеството, както това показва неговата измѣнническа постѣпка въ 1041 г. спрѣмо Деляна и възстаналитѣ българи, като прѣдпочелъ личнитѣ си облаги прѣдъ народнитѣ интереси, защото той се рѣшилъ, очевидно, на прѣдателство съ цѣлъ, да се реабилитира прѣдъ императора и тогавашния фактически управителъ Ив. Орфанотрофа и по тоя начинъ да осуети хвърленитѣ върху него обвинения.

Отъ брака съ арменката Алусианъ ималъ дъщеря, която била женена, както съобщава Скилица, за Романа IV Диогенъ, прѣди тоя да се ожени за Евдокия, жената на Константина X Дука, и да стане императоръ въ 1067/8 г.²⁾ Отъ тоя бракъ Романъ Диогенъ ималъ синъ Константинъ, жененъ въ 1068 год. за Теодора Комнина, дъщеря на Ивана Комнинъ, братъ на Исака I Комнинъ. Той въ царуването на баща си участвувалъ и билъ убитъ въ похода на шуря си Исака Ком-

¹⁾ Psellus, *ib.*, p. 55, 30—66, 3. — Cedrenus, II, p. 533, 2—8. — Zonaras, *ib.*, p. 148, 7—13.

²⁾ Понеже за тая Алусианова дъщеря и жена на Романа IV нищо не се споменува въ събитията при въцаряването на послѣдния, трѣба да се прѣдполага, че тя не е била жива въ това врѣме, защото въ противенъ случай придворната партия, която се обявила противъ брака на Евдокия съ Романа Диогенъ, несъмнѣнно би я изтъкнала като сжщественa прѣчка за тоя бракъ и изобщо би станала дума за нейното сжществуване.

нинъ противъ турцитѣ.¹⁾ Освѣнъ дъщеря Алусианъ ималъ и синъ, споменатия вече Самуилъ Алусианъ, който въ 1069 г., когато дѣйствувалъ противъ Роберта Криспина, ще да е билъ на около 40 години; освѣнъ това, както видѣхме, тогава той ималъ чинъ вестархъ и билъ назначенъ отъ Романа IV за командуващъ намиращитѣ се тогава въ тема Армениакъ петъ западни византийски легиони.

* * *

Слѣдъ направенитѣ тукъ прѣдварителни бѣлѣжки за произхода и общественото положение на Самуила Алусиана споредъ византийскитѣ автори, редно е да си зададемъ въпросъ: не е ли той сжщата личность, чието име ние четемъ на горѣописания моливдовулъ? Еднаквостъта на имената не само позволява, но и налага да се отговори положително на тоя въпросъ. Обаче въ чиноветѣ имъ се забѣлѣзва разлика: у Атталиата и Скилица Самуилъ Алусианъ носи чинъ вестархъ,²⁾ а на моливдовула — проедъръ.³⁾ Първиятъ чинъ заемалъ въ византийската чиновна иерархия въ XI. вѣкъ осмо мѣсто, а вториятъ — шесто, но и двата сж придворни чинове.⁴⁾ Освѣнъ това тѣ принадлежатъ къмъ числото на първитѣ 12 придворни чинове, чиито носители влизали въ

¹⁾ Cedrenus, II, p. 678. — N. Вгуенпиус п. т., стр. 24, 8—10, и 99, з 7 — Скабалановичъ, п. т., стр. 100 и бѣл. I.

²⁾ Вестархъс както и прѣтовестархъс принадлежали къмъ оная група чинове, каквито сж: βεσται, βεσταιριοι и прѣтоβεσταιριοι, βεσταιριται и прѣтоβεσταιριται, οἱ ἐπὶ βεσταιρίου, βεσται(с)-торес, чиито производъ трѣба да се търси въ Вεσταιρίον, т. е. въ императорската ризница (гардеробъ), съ която сж били свързани и тѣхнитѣ функции (вж. Д. Θ. Бѣляевъ, Byzantina, кн. I, СПбургъ 1891, стр. 167—178; кн. II, 1893, стр. 9, бѣл. 4), само че βεσταιρхъс и прѣтоβεσταιρхъс сж били най-важнитѣ между другитѣ. — G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin. Paris 1884, p. 602. — Нѣкои учени (Гоаръ и Сенъ-Мартенъ) произвеждали тоя чинъ отъ арменци и грузинци възъ основа на това, че той се давалъ на князе, произлизащи отъ Армения и Грузия или пъкъ на византийски пълководци, които сж командували войски въ Армения и Грузия. Обаче Скабалановичъ посочи, че той по-скоро е прѣминалъ отъ византийци у арменци и грузинци, защото тоя чинъ сж носили и лица, които сж нѣмали нищо общо съ Армения и Грузия. — Скабалановичъ, п. т., стр. 153—154 и бѣл. 34.

³⁾ Прѣдѣросъ е единъ отъ най-важнитѣ граждански чинове на византийския дворъ но отъ какво естество сж били неговитѣ функции, точно не се знае. Извѣстно е само, че тоя чинъ билъ учрѣденъ отъ императоръ Никифора Фока (963—969) и че прѣвъ проедъръ билъ паракимоменъ Василий, който игралъ видна политическа роля прѣвъ първитѣ години въ царуването на Василия II (Подробно за това вж. Д. Бѣляевъ, п. т., II, стр. 28, бѣл. 1). Както и да било, проедърътъ, както и прѣтопрѣдѣросъ сж били твърдѣ важни и високи сановници, които сж стояли най-близу до императора и сж образували частния му свѣтъ; сжщо и прѣдседателътъ на синклита (сената) въ Византия носилъ титла проедъръ. — Скабалановичъ п. т., стр. 152 и бѣл. 15. — Schlumberger, п. т., стр. 572 — Д. Бѣляевъ, п. т., II, стр. 14 и 28.

⁴⁾ Скабалановичъ, п. т., стр. 152 — 154.

състава на синклита, т. е. къмъ числото на сенаторскитѣ. „Нѣкои сенатори, броятъ на които достигалъ до хиляда, живѣли въ столицата, — обикновено това били архонтитѣ-синклити, които се наричатъ още отборни, многославни, и подъ които се разбиратъ по-високитѣ чинове, поканвани да участвуватъ въ придворнитѣ церемонии, въ изпълненията на императорската власть и окръжаващи императора изобщо въ най-важнитѣ и тържествени случаи. Но освѣнъ сенаторитѣ, които постоянно се намирали въ столицата, имало е много такива, които живѣли въ темитѣ не само като администратори, но и като землевладѣлци (чокои). Въ тѣхния брой имало сенатори съ по-долни чинове, но имало и архонти“. ¹⁾ Нѣма съмнѣние, че и нашиятъ Самуилъ Алусиановъ — носилъ ли е той чинъ вестархъ или проедъръ — е принадлежалъ къмъ втората категория сенатори, защото, както изглежда, прѣди да бѣде назначенъ отъ Романа IV за командуващъ петѣтъ западни легиони, той е живѣлъ въ Армения, дѣто сж живѣли неговитѣ родители и се намирали тѣхнитѣ имоти. По-нататкъ. Той е могълъ да носи послѣдовно единия и другия чинъ и, очевидно, издигането му въ чинъ проедъръ трѣба да се свърже пакъ съ назначението му за командуващъ войскитѣ въ тема Армениакъ.

Отъ надписа на моливдовула се види, че Самуилъ Алусианъ е заемалъ длѣжностъ *δοῦξ* или *δοῦκας* — дукъ сѣ или дука. Подъ това име се разбира най-високата степенъ на стратизитѣ по рангъ. Стратизитѣ сж били управители на отдѣлни области или теми и сж съединявали въ себе си гражданската и военната власть въ темата; тѣ се назначавали направо отъ императора и непосредно отъ него сж зависѣли. Стратизитѣ по рангъ и по географското положение на темата се дѣлили на: прости стратизи, които сж стояли на чело въ управлението на вжтрѣшнитѣ теми, стратизи-катепани и стратизи-дуки, които сж управлявали изключително пограничнитѣ теми. Поради това, докато простиятъ стратигъ, който още се наричалъ сж д и я (*κρίτης*), имайки и военна власть, главно се занимавалъ съ гражданскитѣ дѣла, стратизитѣ катепанъ и дука, които сж имали и гражданска власть, главно сж командували и прѣдводителствували войската, защото за първия рѣдко се прѣдставялъ случай да застава начело на войската, когато послѣднитѣ винаги сж се намирали въ военно положение, понеже темитѣ имъ, като погранични, по-

¹⁾ Скабалановичъ, п. т., стр. 152, 156 — 157. — За състава на синклита вж. Д. Бѣляевъ, п. т., I, стр. 170, бѣл. 2.

стоянно се заплашвали отъ външни нападения.¹⁾ На моливдовулитъ на стратизитъ-дуки веднага слѣдъ титлата дука се означава и името на темитъ имъ, както, напр., дуки на Антиохия, на Арабия, на България, на Диррахий, на Калабрия, на Кипъръ, на Трапезундъ и т. н.²⁾

Но наредъ съ тия имало и лица, които сж носили титлатъ дука, безъ да се свързани съ управлението на нѣкоя тема, а сж били само главни военачалници, на които се повѣрявала командата надъ съединени войскови части; въ такива случаи на моливдовулитъ имъ се означава само титлата дука безъ всѣко географско име.³⁾ Нашиятъ моливдовулъ, очевидно, принадлежи тъкмо къмъ тия послѣднитъ, а неговиятъ Самуилъ Алусианъ — къмъ дукитъ отъ втората категория, което напълно се съвпада съ извѣстието на Атталиата, че той билъ назначенъ отъ Романа IV за главнокомандуващъ надъ петътъ западни легиони и надъ наемнитъ войски въ тема Армениякъ. Оттука ясно става, че Самуилъ Алусианъ у Атталиата и Скилица и оня на нашия моливдовулъ сж една и сжща личностъ.

Що се отнася до разликата въ чиноветъ имъ — вестархъ и проедъръ, то тя се обяснява съ това, че прѣди въцаряването на Романа IV Диогенъ Самуилъ е носилъ титла вестархъ, но слѣдъ това той, като императорски шурия по първата жена на Романа IV, станалъ е единъ отъ най-близкитъ и довѣрени хора на императора, особено поради явно изказваната отъ придворната партия враждебностъ къмъ послѣдния. Самуилъ е участвувалъ несъмнѣнно въ похода на Романа IV въ 1068 г. като вестархъ и, слѣдъ като мелитинскиятъ стратигъ умишлено се отказалъ да окаже своеврѣменно отпоръ срѣщу нападението и разграбването на гр. Аморионъ отъ турцитъ прѣзъ декемврий 1068 г.,⁴⁾ императорътъ отнелъ отъ него главното командуване надъ византийскитъ и наемнитъ войски въ Армения и го прѣдалъ на Самуила Алусиана като на свое прѣдано лице, съ други думи, той го назначилъ за дука на тия войски, като сжщеврѣменно възвелъ послѣдния отъ вестархъ направо въ проедъръ — това се потвърждава отъ извѣстието на Атталиата, че слѣдъ завръщането си въ Цариградъ прѣзъ януарий 1069 г., императорътъ отличилъ нѣкои сенатори, т. е. възвелъ ги въ по-горенъ чинъ — и го оставилъ да прѣзи-

1) Schlumberger, п. т., стр. 341. — Скабалановичъ, п. т., стр. 186—188.

2) Вж. у Schlumberger съотвѣтнитъ глави, дѣто се описватъ моливдовулитъ на дуки.

3) Schlumberger, п. т., стр. 342, дѣто сж обнародвани подобни моливдовули, за които той пише, че тѣ se retrouvent un peu plus fréquemment.

4) Attaleiates, *ibid.* p. 121—122. — Cedrenus, II, p. 677—678.

мува съ повѣренитѣ му войски въ тема Армениакъ, тъй като Романъ IV ималъ намѣрение, както видѣхме, прѣзъ сѣщата 1069 год. да възобнови войната съ турцитѣ.¹⁾

Отъ направенитѣ тукъ исторически разяснения не остава никакво съмнѣние, че нашиятъ моливдовулъ е принадлежалъ на проедъръ Самуила, синъ на извѣстния въ нашата история Алусиана, съперника на Петра Деляна, и внукъ на западно-българския царъ Ивана-Владислава. Моливдовулътъ билъ издаденъ не по-рано отъ 1069 г., когато Самуилъ билъ назначенъ за дука — главнокомандуващъ на византийскитѣ войски въ Армения, и не по-късно отъ 1071 г., когато слѣдъ свалянето на Романа IV Диогенъ той, като роднина и прѣданъ нему човѣкъ, ще да е билъ отстраненъ отъ длъжностъ подъ натиска на враждебно настроената къмъ тоя императоръ придворна партия и е изгубилъ всѣко политическо значение. Затова и неговото име нийдѣ повече не се срѣща въ историята на Византия. Каква е била неговата сѣдба слѣдъ това, както и бащината му, остава неизвѣстно.

И тъй, нашиятъ моливдовулъ се отнася къмъ втората половина на XI. вѣкъ. Тоя изводъ ще се потвърди, ако го съпоставимъ съ други моливдовули.

Въ византийската сигиллография типътъ, въ който е прѣдставено изображението на Богородица на нашия моливдовулъ, се срѣща на моливдовулитѣ както на цариградскитѣ патриарси отъ XI и XII. вѣкъ,²⁾ тъй и на свѣтски лица, макаръ и рѣдко. Така, Шлейомберже притежава единъ моливдовулъ, който той описва така: *La Vierge tenant l'Enfant Jesus, assise sur un trône entre les sigles accoutumés. Rev . . . Α'ΠΡΟΕΔΡΩ*

¹⁾ При тоя изводъ ние не можемъ да приемемъ твърденето на Gfrörer'a (п. т., стр. 719—720), че Самуилъ Алусианъ е една и сѣща личностъ съ споменатия мелитински стратигъ, чието име нито Атталиата, нито Скилица не споменуватъ. Основанията му сж: 1. че Самуилъ „се явява това, което оня (стратигътъ) билъ прѣзъ лѣтото 1068 г., главенъ началникъ на арменската войска, който е заемалъ най-близко мѣсто слѣдъ императора“ и 2. какво „Скилица право казва, че Диогенъ подчинилъ на мелитинския стратигъ чуждитѣ наемници, варяги и франки, които ние намираме наистина въ лагера на българина Самуила Алусиана“. Обаче отъ думитѣ нито на Атталиата, нито на Скилица не може да се заключи, че мелитинскиятъ стратигъ билъ главенъ началникъ на арменската войска, нито пъкъ че Романъ IV подчинилъ нему чуждитѣ наемници; напротивъ, и двамата тия автори разказватъ, че Робертъ Криспинъ и неговитѣ хора сж пристигнали въ края на 1068 г. и били изпратени отъ императора да прѣзимуватъ въ Армения, като били поставени направо подъ командата на Самуила Алусиана; тукъ и дума не става за варяги и франки. Слѣдъ тия възражения и опровержения по-нататъшнитѣ разсѣждения на Gfrörer'a оставатъ безпрѣдметни.

²⁾ Schlumberger, п. т., стр. 124—126.

Σ ΔΟΥΚΙ (= πρωτοπροέδρῳ καὶ δούκι) и го отнася къмъ XI. вѣкъ.¹⁾ Жалко е, че името на притежателя му, който билъ протопроедъръ и дука, не се е запазило, защото, по всичко изглежда, той е отъ сжщия типъ съ нашия. Сжщиятъ авторъ ни съобщава моливдовула на спатария Льва Киприсиотъ, стратигъ на о-въ Хиосъ, отъ X. или XI. вѣкъ съ сжщото изображение на Богородица.²⁾ Подобно изображение ни дава и описаниятъ отъ Б. А. Панченко и намиращъ се въ колекцията на Руския Археолог. Институтъ въ Цариградъ моливдовулъ съ надписъ: οὗ σφραγίς) εἰμι, τὴν γραφὴν γνῶσ[ης] βλέπ[ων], обаче безъ да е опрѣдѣлено врѣмето, но съ забѣлѣжка „рѣдкое изображение“. ³⁾ Тия сходни по съдържанието на лицето моливдовули можахме да намѣримъ; но колкото тѣ и да сж малко на брой, все пакъ тѣ показватъ, че изображението на Богородица въ нашия моливдовулъ е било въ употрѣба прѣзъ XI. и XII. вѣкъ, а слѣдов. и самиятъ моливдовулъ и отъ археологическо гледище ще трѣбва да се отнесе по произходъ къмъ XI. вѣкъ.

28.VII 1922.

Le Molivdovoul de Samuel Alousianos. — Le Molivdovoul publié ci-dessus, faisant part des collections du Musée National de Sofia, porte sur la face la représentation de la Vierge tenant l'Enfant Jésus. Elle est assise sur un trône entre les sigles d'usage avec l'inscription, en cercle autour: Θ(εοτό)κε, βεγήθ[ει τῷ] σφ δ[ού]λῳ et au revers: Σαμουήλ προέδρῳ καὶ δούκι τῷ Ἀλουσιάνῳ c. a. d.: S-te Vierge, secours ton esclave Samuel Alousianos, proèdre et duc. Par conséquent, notre molivdovoul appartenait à Samuel Alousianos, qui avait le rang de πρόεδρος et remplissait les fonctions de δούξ ou δούκας.

Dans l'histoire byzantine un personnage de ce nom est connu, dans la seconde moitié du XI-ème siècle, pendant le règne de l'empereur Roman IV Diogène (1068—1071). Ainsi, selon l'historien contemporain byzantin, Michel Attaleites (Historia, ed. Bon. p. 122—124) cet empereur, après sa première campagne contre les turcs seldjouques, nomma le vestarque Samuel Alousianos (ὁ βεστάρχης Σαμουήλ ὁ Ἀλουσιάνος λεγόμενος) commandant des armées byzantines établies pour hiverner au thème Armeniak. Le chroniqueur Jean Skylitzès, traitant ce même sujet, communique que: „le vestarque Samuel Alousianos fut bulgare, frère de la femme de l'empereur (Roman IV), à laquelle celui-ci était marié, quand il était encore personnage particulier“ (Cedrenus, ed. Bon., p. 678, 21—24), c. a. d. avant de devenir empereur.

¹⁾ Ibidem, p. 342.

²⁾ Ibidem, p. 196.

³⁾ Извѣстія Рус. Археол. Института въ Кон полѣ, т. VIII (1903), стр. 242 № 108 (109), табл. XXXIII, 9.

Le fait-même que la provenance bulgare de Samuel est nommément mentionnée, ici suggère de suite l'idée de voir en lui le fils du fameux Alousianos de l'histoire bulgare, vu que, jusqu'à présent, elle n'en connaît point d'autre; du reste, encore l'expression: Σαμουήλ ὁ Ἀλουσιάνος λεγόμενος qui est équivalent à Σαμουήλ ὁ Ἀλουσιάνου prouve que le Samuel en question est le fils d'Alousianos.

Alousianos fut le second fils du tzar bulgare Jean Vladislav (1015—1018). Après la chute de l'empire bulgare occidental, il fut fait prisonnier, ainsi que sa mère, ses frères et sœurs, et expédié en 1019 par Basile II à Constantinople et de là, bientôt après, envoyé au service en Asie Mineure. Durant le règne de l'empereur Michel IV Paflagon (1034—1041) nous le trouvons stratège de thème Teodosiopolis (en Arménie), au rang de patricien. C'est là qu'il épouse une riche et illustre arménienne. De ce mariage il eut une fille, qui fut mariée à Roman IV Dioguène, avant que celui-ci devint empereur, et un fils notre Samuel Alousianos, commandant des armées byzantines, qui hivernaient en Arméniaque au commencement de l'année 1069, comme il fut mentionné plus haut.

Les noms du Samuel historique et de celui du molivdovoul étant pareils, nous ne sommes non seulement enclins, mais obligés de constater l'identité de ces deux personnages. Néanmoins, il se trouve une certaine différence dans leurs rangs: selon les auteurs byzantins cités ci-dessus, Samuel Alousianos porte le titre de vestarque, tandis que sur le molivdovoul celui-ci est proèdre. Ces deux titres étaient ceux des courtisans et se donnaient aux membres du sénat (συγκλητικοί) qui se divisaient en deux catégories: ceux de la capitale, qui se trouvaient constamment à Constantinople et prenaient part aux cérémonies de la cour byzantine et ceux de la province qui habitaient les thèmes en qualité d'administrateurs ou propriétaires. Il n'y a aucun doute, que notre Samuel appartient à la seconde catégorie, parce qu'avant d'être nommé chef des armées en Arménie, il habitait, ainsi que ses parents, l'Arménie. Il peut avoir porté, consécutivement, les deux titres et, apparemment, sa promotion en proèdre doit être mise en rapport avec sa nomination de commandant des armées arméniennes.

Selon l'inscription du molivdovoul, il est évident, que Samuel Alousianos remplissait les fonctions de δοῦξ ou δούκας. Ce nom signifie le plus haut degré en rang des stratèges. Les stratèges-ducs étaient les gérants de provinces séparées ou thèmes, principalement limitrophes, et représentaient le pouvoir civil et militaire; ils étaient nommés directement par l'empereur et dépendaient uniquement de lui. Sur leurs molivdovouls, de suite après leur titre est indiqué le nom de leur thème. Néanmoins, parallèlement avec ceux-ci, il y avait aussi des personnes, qui portaient le titre de duc et qui n'étaient pas reliés à la gestion d'un thème, mais étaient uniquement, des chefs supérieurs militaires, auxquels étaient confié le commandement de troupes réunies; en ce cas, leurs molivdovouls portaient seulement le titre duc, sans aucune définition géographique. Notre moliv-

dovoul appartient, évidemment, à ces derniers-là et son Samuel Alousianos aux ducs de la seconde catégorie, ce qui est parfaitement conforme à la communication de M. Attaleiates, qu'il fut nommé commandant des armées en Arménie. Il est évident par là, que le Samuel Alousianos des auteurs byzantins et celui de notre molivdovoul est le même personnage.

En ce qui concerne la différence des rangs, celui-ci s'explique par là, qu'avant l'avenement au trône de Roman IV, Samuel Alousianos portait le titre de vestarque, mais ensuite, en qualité de beau-frère de l'empereur par sa première femme, il devint une personne de confiance des plus rapprochés de l'empereur, surtout, grâce au témoignage de franche hostilité envers lui du parti des courtisans. Evidement Samuel prit part à la campagne de Roman IV en 1068 et, après que le stratège de Mélitène avait à dessein refusé de résister à temps aux turcs, lors de leur attaque et dévastation de la ville d'Amorion en décembre 1068, l'empereur lui retira le commandement supérieur des armées d'Arménie et le donna à Samuel Alousianos, comme à son proche confident. En un mot, Roman IV le nomma duc de ces troupes l'élevant en même temps du rang de vestarque directement à celui de proèdre, et le laissa hiverner en Arménie, vu que l'empereur avait l'intention de renouveler la guerre avec les turcs l'année suivante (1069). Il ne reste, donc, plus aucun doute, que le possesseur de notre molivdovoul était le proèdre Samuel, fils du Alousianos, connu par notre histoire, le rival de Pierre Delian, chef de l'insurrection (1040—41), qu'il fit aveugler, et le petit-fils du tzar Jean Vladislav. Le molivdovoul fut émis par lui pas avant 1069, quand Samuel était nommé duc des armées, et pas après 1071, quand après la chute du trône de Roman IV, Samuel, comme proche de ce dernier, fut éloigné de son poste, conformément aux intrigues des adversaires de Roman et perdit toute signification politique. Grâce à cela, son nom ne se rencontre plus nulle part dans l'histoire byzantine.

Cette conclusion se confirme aussi par le type de l'image de la Vierge sur notre molivdovoul. Ce type se rencontre, selon la sigillographie byzantine, sur les molivdovouls des patriarches de Constantinople, du XI et XII siècles, ainsi que des personnes mondaines, quoique rarement. Comp. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, p. 124—126, 196 et 342. *Izvestia rouskago archeologitcheskago Inst. v Konstantinople*, Tome VIII (1903), p. 242, № 108 (109), Tabl. XXXIII, 9. Quoique ces molivdovouls ne soient que peu nombreux, il témoignent, néanmoins, que la représentation de la Vierge de notre molivdovoul était d'usage au XI et au XII siècles, de quoi il résulte que le molivdovoul-même, du point de vue archéologique, doit être attribué au XI-ème siècle.

V. N. Zlatarsky.

Родословието на Самуила Алусиана.

Никола комитъ и жена му Рипсимия

Давидъ Моисей Ааронъ Самуилъ

Иванъ Владиславъ
(1015—1018)
жена му Мария

Фружинъ или Прѣсианъ, магистъръ и стратигъ на тема Буккеларий	Алусианъ патриций и стратигъ на тема Теодо- сиуполь	Ааронъ вестъ катепанъ на Васпураканъ — Теодоръ стратигъ на тема Таронъ	Траянъ (Троянъ) — Мария жена за Андроника Дука, синъ на кесаръ Ивана Дука братъ на Кон- стантина X Дука (1059—1067)	Радомиръ 6. синъ	Екатерина женена за Исакъ I Комнинъ (1057—1059) монахиня Ксения — Мануилъ Мария	Други 5 дъщери, име- ната на които сж неиз- вѣстни. Една отъ тѣхъ била женена за Романа Куркуа, ослѣпенъ въ 1026 г.
--	---	---	---	------------------	--	--

Самуилъ Алусианъ просвѣтъ и дука на византийскитъ войски въ Армения (1069—71)	Дъщеря женена за Романа IV Диогенъ (1068—1071) прѣди да стане им-ръ	Ирина жена на Алексия I Комнинъ (1081—1118)	Мария жена на Георгия Палеологъ	Теодора монахиня
--	---	---	--	---------------------

Константинъ
жененъ за
Теодора Комнина,
дъщеря на Ивана
Комнинъ, братъ на
Исакъ I Комнинъ

Болгарскія Церкви-Гробницы

А. Грабаръ.

По странной случайности научное изслѣдованіе христіанской архитектуры, вращаясь по извѣстному шаблону постоянно вокругъ однихъ и тѣхъ же памятниковъ, не затронуло до сихъ поръ, правда небольшой, но вполне самостоятельной и очень любопытной группы двухэтажныхъ церквей.

Правда, пока ихъ зарегистрировано очень немного, и, вкрапленные рѣдкими единицами въ безчисленное множество памятниковъ общепринятыхъ типовъ, онѣ естественно теряются среди нихъ. Но очень вѣроятно, что незначительное число извѣстныхъ наукъ двухэтажныхъ храмовъ объясняется отсутствіемъ интереса къ нимъ, и что со временемъ будутъ сдѣланы новыя находки, которыя расширятъ кругъ изслѣдуемаго матеріала.

Вполнѣ сознавая отрывочность и неполноту нашихъ данныхъ, мы предлагаемъ въ настоящей статьѣ сопоставленія нѣсколькихъ памятниковъ двухэтажнаго типа, руководствуясь значительнымъ историческимъ интересомъ ихъ оригинальной, стоящей совершенно особнякомъ, конструкции, связанной, притомъ, со специальнымъ гробничнымъ назначеніемъ построекъ. Именно эта обособленность всей группы позволяетъ попытку историческаго построения, несмотря на бѣдность матеріала.¹⁾

Двухэтажныя церкви-усыпальницы извѣстны намъ въ трехъ группахъ: 1) въ первые вѣка христіанства,— на греческомъ Востокѣ по описаніямъ и изображеніямъ въ современномъ имъ греко-восточномъ искусствѣ; 2) въ памятникахъ 13 в. въ Арменіи и 3) въ изслѣдуемыхъ памятникахъ 11—13 в. въ Болгаріи.²⁾

¹⁾ Пользуюсь случаемъ выразить глубокую благодарность академику Н. П. Кондакову за цѣнные указанія и свѣдѣнія о нѣкоторыхъ памятникахъ разсматриваемаго типа.

²⁾ Тѣ же конструкции встрѣчаются иногда и на западѣ, въ напоенномъ греко-восточными формами романскомъ искусствѣ Тироля (часовни Taufers, Stegen bei Bruneck, Olang, Niederdorf (Pusterthal) см. Mitteil. d. Centr. Comm. . . . XXI., 255, fig. 2.) и южной Италіи (cap. S. Filumena и S. Severina въ Калабріи. E. Berteaux. Italie Méridionale. 124, fig. 42). Первая группа примыкаетъ къ древне-восточнымъ, вторая — къ армянскимъ храмамъ.

Къ этимъ памятникамъ, съ одной стороны примыкають многочисленныя постройки, близкія къ нимъ по назначенію, но отклоняющіяся по формамъ. Сюда относится вся категория цимитеріальныхъ базиликъ и часовенъ древнѣйшаго Рима и всѣхъ областей христіанскаго міра, которымъ двухэтажныя усыпальницы обязаны заложенной въ нихъ идеей. Съ другой стороны стоятъ, ведущіе свое начало отъ языческихъ мавзолеевъ, двухэтажныя усыпальницы Сиріи, въ которыхъ лежитъ зерно конструкціи нашихъ памятниковъ. Указывая на нихъ, мы совершенно отстраняемъ третью группу приближающихся архитектуръ, хронологически стоящихъ за ними (15 в. и сл.) и имѣющихъ другое назначеніе, именно: многочисленныя русскія церкви „на снѣгахъ“, „на ко-

Рис 80. Мартирія на коптской ткани.

марѣ“, и т. под., съ нижнимъ этажемъ, устроеннымъ для хозяйственныхъ нуждъ (склады).

Исходной точкой для изслѣдованія двухэтажныхъ гробницъ является различно засвидѣтельствованный обычай первыхъ христіанъ устанавливать алтари *supra corpus martyris*. Именно онъ вызвалъ постройку безчисленныхъ въ древнѣйшее время „часовенъ“, — подъ именами *martyrium*, *martyrium*, *memoria*, *confessio*, *cella*, *basilica*, *basilicula*, — надъ подземными цимитеріями. Часовни вмѣщали въ себѣ только самый алтарь, въ которомъ совершалось поминальное *sacrificium pro defuncto* или *oblatio pro dormitione*. Молящійся народъ помѣщался передъ алтаремъ, *in dio*, т. е. подъ открытымъ небомъ, и поэтому обращенная къ нему сторона мартирія оставалась открытой. Въ такихъ формахъ сохранились три постройки этого типа въ Римѣ. Двѣ изъ нихъ находятся надъ катакомбой св. Каллиста и извѣстны подъ именемъ *cellae trichorae*, одна „свв. Сикста и Цециліи“, другая „св. Сотера“; третья стоитъ у базилики св. Сумфорозы, на *Via Tiburtina*. Какъ извѣстно, онѣ имѣютъ видъ трехъ составленныхъ апсидъ, съ открытой четвертой стѣной, относятся къ доконстантиновскому времени и считаются древнѣйшими христіанскими культовыми зданіями. Такую же форму имѣетъ *memorium*

въ Agmur Ubekkur въ Алжирѣ.¹⁾ Но существовали и однонефныя (напр. Jedikarpulu, въ Азій, и Анппа и Tiposa, въ Сѣверной Африкѣ) и много-апсидныя постройки. На ихъ распространенность въ Римѣ указываетъ свидѣтельство Оптата изъ Милевы (Optatus Milev. De schism. Don II 4), называющаго 40 такихъ „базиликъ“ въ Діоклетіаново время. О такомъ же confessio съ конхой упоминается въ актахъ Федота (изд. Ruinart, p. 361) и о multas fabricas per coemeteria, въ Liber Pontificalis (ed. Duchesne, I. 148). Нужно предполагать, что въ общемъ надъ каждымъ цимитеріемъ было по крайней мѣрѣ по одной такой часовнѣ, которыя въ четвертомъ вѣкѣ были б. ч. уничтожены Лициніемъ.

Внѣ Рима, постройки тѣхъ же названій надъ гробами мучениковъ были распространены въ Африкѣ (напр. надъ могилой св. Мины), Египтѣ и Сириі, гдѣ однако тѣми же терминами часто обозначались не только часовни надъ усыпальницами, но и часовни „въ честь“ (in memoriam) усопшихъ святыхъ.²⁾ Различные путешественники (4—7 вѣка) въ Святую Землю постоянно упоминаютъ о многочисленныхъ „мартиріяхъ“, разсѣянныхъ по странѣ, вокругъ чтимыхъ мѣстъ и пользовавшихся чрезвычайнымъ почитаніемъ. Раскопками Виѳлеема, Назарета и Елеонской горы открыты, дѣйствительно, развалины такихъ храмовъ, связанныхъ съ погребеніями, и множество мозаическихъ половъ, относившихся или къ такимъ „мартиріямъ“ или къ часовнямъ, построеннымъ вокругъ чтимаго зданія. Одинъ изъ великолѣпныхъ „мартиріевъ“ былъ выстроенъ въ 5 в. имп. Евдокіей въ Іерусалимѣ въ честь первомученика Стефана. Указаніе на подобныя же сооруженія даетъ Астерій Амасійскій (5 в.), восхваляющій великолѣпіе гробницъ и построекъ въ честь мучениковъ въ Малой Азій.³⁾ Подъ терминомъ „мартирій“ и его синонимами современники, однако, далеко не всегда разумѣли одно и то же, а именно часовню надъ погребеніемъ, не говоря уже о ея формахъ. Мартиріемъ называли и крестовидныя церкви (martyrium apostolorum = ц. Апостоловъ въ КП) и центральныя зданія (Гробъ Господень, Октогонъ Григорія Нисскаго и др.) и базилики (тотъ же храмъ св. Стефана въ Іерусалимѣ, римскія церкви, и др.). Базилики (и др., напр., ротонда S. Constanza надъ кат. св. Агнесы), выросшія по принятой теоріи изъ

¹⁾ Kaufmann. Handbuch d. christl. Archeologie fig. 41, p. 173.

²⁾ Ср. многочисленныя мартірія въ честь Георгія, Федора и Стефана въ Сириі, по надписямъ, изданнымъ Бёкомъ (Corpus Inscr. gr. № 8609, —16, —25, —26, —47, 8652, —53; 8654) и въ честь Павла (ib. № 8653).

³⁾ Garucci, I, 467.

надгробныхъ cellae и занявшія ихъ мѣсто надъ цимитеріями или гробницами, представляютъ вторую фазу въ развитіи христіанской погребальной архитектуры. Рядъ памятниковъ этого типа, преимущественно римскихъ, увѣнчивается (или стоитъ въ непосредственной близости, — ср. баз. надъ катакомбами Генерозы, Петрониллы, Феликса въ Cimitile, и др.) цѣлыя катакомбы или отдѣльныя усыпальницы, сообщаясь въ своей алтарной части съ „гробомъ“ святыхъ (aditus ad sanctos). Если гробница помѣщается ниже уровня церкви, то въ нее изъ алтаря ведетъ или колодезь (свв. Агнеса, Платонія in S. Tebastiano) или лѣстница (или ходъ,

Рис. 81. Бачковскій мон. Костница. Церковь съ запада.

свв. Петръ и Марцеллинъ, Сюмфороза, Мина); если гробница приблизительно на уровнѣ церкви, то алтарь окружаетъ или покрываетъ ее (свв. Петра, Павла, Александра на номентинской дорогѣ, цимитер. баз. Alliscamps, Manastirine, трирскія церкви Павлина и Максимиана, и др.). Подъ алтаремъ образуется т. наз. Confessio, открывающееся оконцемъ или дверью во внутрь церкви. Этотъ послѣдній типъ confessio, ко входу въ который вело нѣсколько ступеней внизъ, можетъ быть, даль толчекъ къ постройкѣ цѣлыхъ криптъ и нижнихъ церквей, распространенныхъ въ послѣдствіи на западѣ.

Таковы, въ общихъ чертахъ тѣ формы, въ которыхъ первые вѣка осуществляли культовую необходимость установленія алтаря на „мощахъ святыхъ“.

Въ связи съ той же потребностью, на христіанскомъ Востокѣ была создана двухэтажная конструкція мартиріевъ, въ которыхъ нижній этажъ предназначался для погребенія, а верхній для часовни надъ нимъ. По смыслу эти мартиріи цѣликомъ укладываются въ предидущую группу; по конструкціи же восходятъ къ сирійскимъ, мало-азійскимъ и сѣверо-африканскимъ мавзолеямъ, распространеннымъ въ древне-христіанское время въ этихъ областяхъ (Hâss, El-Bareh, Dana и др.) и воспринявшимъ нѣкоторые формы изъ мѣстныхъ древнѣйшихъ традицій (напр. пирамидаль-

Рис. 82. Бачковскій мон. Костница. Церковь съ ю.-з.

ность покрытій). Напр. извѣстенъ цѣлый некрополь такихъ мавзолеевъ въ Hâss'ѣ (Центр. Сирія), гдѣ т. наз. гробница Диогена¹⁾ представляетъ квадратное въ планѣ двухъярусное зданіе, съ погребеніями и саркофагами въ обоихъ этажахъ, съ портикомъ *in antis* въ нижнемъ и перистилемъ въ верхнемъ этажѣ; другой мавзолей,²⁾ тамъ же, прибол. того же плана, имѣетъ также два этажа, (съ внѣшнимъ входомъ въ верхній) и фронтонъ, но увѣнчанъ куполомъ. Гробница въ Mylasa (Карія) относится сюда же: въ 1 этажѣ гладкая стѣна со входомъ, во второмъ-коллонада.³⁾

¹⁾ Напр. у Kaufmann'a, о. с. fig. 34.

²⁾ Holtzinger. Altchr. Archit. fig. 186.

³⁾ Srtzygowski. Kleinasien, fig. 628.

Монахъ Адамнанъ, записавшій рассказъ паломника въ Святую Землю, галльскаго епископа Арнульфа (VII в.), сообщаетъ о церкви Дѣвы Маріи, „гдѣ и ея гробъ находится“ (въ Иосафатовой долинѣ), что она выстроена въ два этажа, причемъ нижній „въ удивительной круглой формѣ“. Эта форма должна была напоминать извѣстную двухъярусную гробницу Теодориха въ Равеннѣ, восточное происхождение конструкции которой никѣмъ не оспаривается

Для нашихъ цѣлей важно, однако, привлечь другую группу восточныхъ мавзолеевъ, представляемыхъ, напр., гробницей Kerbet-Hâss¹⁾ усыпальницей въ Ruweha²⁾ (Сирія), или Viranschehr (М. Азія)³⁾: продолговатая cella съ двускатной крышей и фронтономъ съ портикомъ поставлена на высокую подстройку; ко входу ведетъ широкая лѣстница. Зданіица имѣютъ совершенно видъ поздне-античныхъ храмовъ — героонозовъ и собственно просто повторяютъ формы языческихъ усыпальницъ⁴⁾. Собственно двухъ этажей въ этихъ постройкахъ нѣтъ; погребенія сдѣланы въ самой cella, но, по внѣшней формѣ, иллюзія двухъ ярусовъ полная, т. к. высота фундамента очень значительна и можетъ легко приниматься за нижній этажъ съ внутреннимъ ходомъ въ него. Поэтому естественно, что, при существованіи цимитеріальной традиціи надгробныхъ церквей и даже двухэтажныхъ (правда, въ другихъ, столпообразныхъ формахъ и съ инымъ распредѣленіемъ функций этажей) конструкций мавзолеевъ, и этотъ типъ усыпальницъ-героонозовъ былъ использованъ для двухъярусныхъ мартиріевъ, съ *cubiculum superius ad confrequentandem memoriam quiescentium* и *cubiculum inferius*, — для погребенія.

Правда, сохранившихся древне-христіанскихъ памятниковъ такого типа намъ неизвѣстно (можно указать только на мавзолей Serdjilla (Сирія)⁵⁾ „переходнаго“ или „смѣшаннаго“ типа, съ героономъ надъ уходящей въ землю криптой — не просто люкомъ — съ двумя аркосоліями), зато сохранился рядъ изображеній ихъ на много разъ издававшейся коптской ткани (рис. 80).⁶⁾ По верхнему краю ея тянется фризомъ рядъ продолговатыхъ однефныхъ построекъ съ двускатной крышей и фронтономъ,

¹⁾ Holtzinger, o. c., fig. 185.

²⁾ Holtzinger. Handbuch, fig. 214—16.

³⁾ Rott. Kleinastatische Denkmäler, p. 202—3, fig. 69.

⁴⁾ Ср. напр. гробницы 2—3 в. въ Термессосѣ, въ Писидіи R. Heberday и Wilberg. Grabbauten v. Termessos in Pisidien (Jahresh. d. Oester. Arch. Inst. 1900, Bd III).

⁵⁾ Kaufmann o. c., 159 fig. 35.

⁶⁾ Hanp., Die Manuel d'art byzantin, fig. 28.

раздѣленныхъ отчетливо на два этажа. Входъ въ верхній этажъ, устроенный съ узкой стороны, открытъ и завѣшенъ занавѣской (ср. открытую сторону *cellae trichogae*); къ нему ведетъ широкая наружная лѣстница. Надъ каждымъ зданіемъ выткано его имя, свидѣтельствующее объ реальномъ представленіи почитаемыхъ палестинскихъ (св. Стефана) святынь (ясно читается: *μάρτυριον* *Στεφάνου*, въ остальныхъ: *μάρτυριον* . . . и, главное, не оставляющее сомнѣній въ томъ, что изображены именно мартиріи. Совершенно такое же зданіице, которое мы поэтому тоже можемъ признавать мартиріемъ, есть на керченской греко-восточной пиксидѣ 5 в.¹⁾ На этомъ рельефѣ ясно различена кладка двухъ этажей, — гладкая въ нижнемъ, сложенная изъ крупныхъ квадровъ — въ верхнемъ.

Наконецъ, именно этотъ типъ восточно-христіанской погребальной

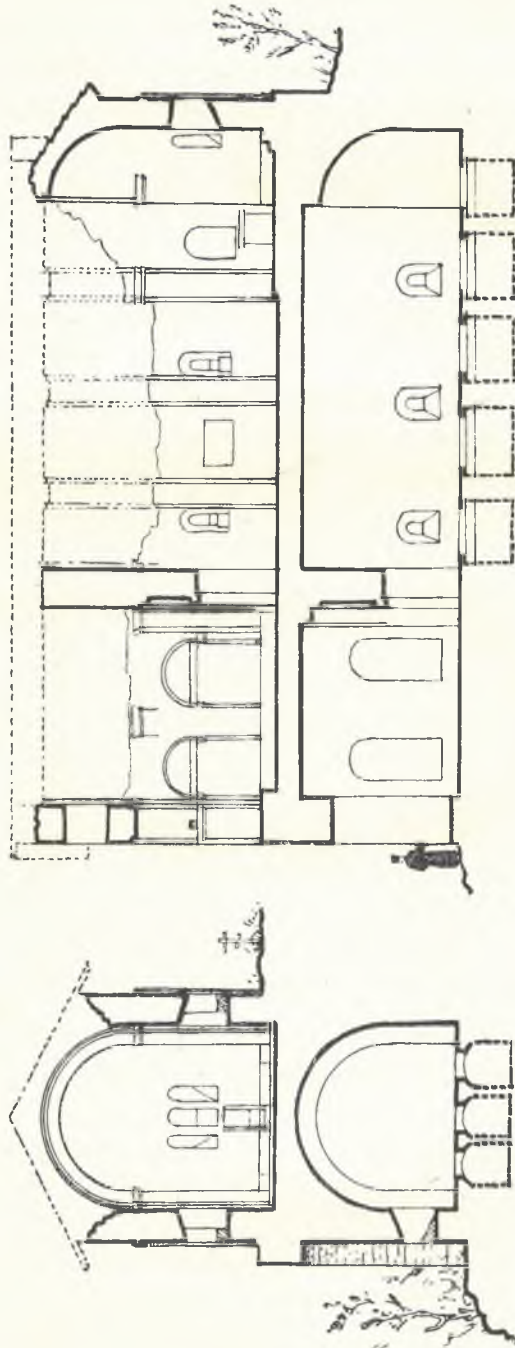

Рис. 83. Бачковскій мон. Костница, Разрѣзы.
(Пунктиръ обозначаетъ сохранившіяся части, лежащая не въ плоскости разрѣза)

Раб. арх. В. Бѣлоусова

¹⁾ Кондаковъ и Толстой. Русскія Древности. IV. fig. 26.

архитектуры былъ внесенъ въ иконографію нѣкоторыхъ Евангельскихъ сюжетовъ (особенно въ Воскресеніи Лазаря, также въ Введеніи и Благовѣщеніи). Какъ это было уже доказано во многихъ другихъ случаяхъ, и здѣсь нужно предполагать изображеніе реальныхъ зданій, общеупотребительныхъ на мѣстѣ сложенія иконографіи, т. е. въ Палестинѣ.¹⁾

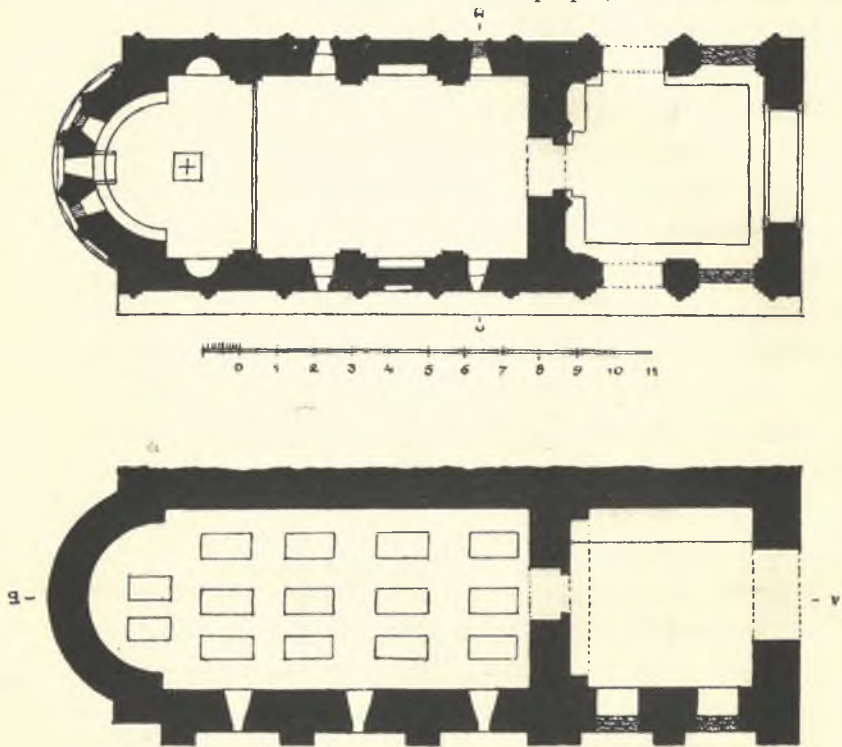

Рис. 84. Бачковскій мон. Костница. Планы обоихъ этажей.

Раб. арх. В. Бълоусова.

Распространенность изображеній мученика этого типа, укрѣпившихся въ иконографіи, воспроизводимыхъ на коптскихъ тканяхъ и на предметахъ церковной утвари только подтверждаетъ свидѣтельства раннихъ

¹⁾ См. напр., на Брешианской шкатулкѣ слон. кости (Laurent *L'ancien art chretien*, pl. XXXIII), Миланскомъ (ib. pl. XLVI) и Муранскомъ диптихахъ (ib. XLVI₂); на многихъ саркофагахъ (v. Sybel. *Christliche Antike* ff. 5, 15, 37, 38, 40, 43, 83 и др.), на Парижской пиксидѣ сл. кости (ib. f. 78), на Верденской пиксидѣ (въ Введеніи, — Cabrol, *Dictionnaire*. p. 2557 f. 830) на равенскомъ переплетѣ Ев-я (Dalton. *Byz. art a Arch.* f. 125) въ фрескахъ кат' Петра и Марцеллина (Покровский, *Евангелие* ff. 122 и 123, 6) и т. д. Въ разныхъ формахъ всюду повторяются: два этажа, высокая лѣстница, двускатное покрытие и фронтонъ, иногда фланкированный колоннами. Иногда (напр., Брешианская шкат.; арм. мин. 9—10 в., № 697 библ. Мехаритовъ, ср. — MacIer. *Miniatures armeniennes* P. 1910 f. 12, и др.) отмѣчена разница въ кладкѣ двухъ этажей. Въ позднѣйшихъ памятникахъ — тотъ же храмикъ съ двускатной крышей, но открытый до низу. Очевидно, этотъ типъ постройки пересталъ быть понятнымъ художникамъ.

паломниковъ въ Святую Землю и отдѣльныя мѣста изъ духовной литературы, говорящія о высокомъ почитаніи этихъ сооружений, связанныхъ съ погребеніями прославленныхъ мучениковъ у мѣстныхъ и заѣзжихъ христіанъ первыхъ вѣковъ. Мартиріи были одними изъ главныхъ реликвій Палестины, къ которымъ при жизни стекались поклонники со всѣхъ странъ свѣта и у которыхъ мечтали сложить свои кости послѣ смерти.

Только раннимъ почитаніемъ мартиріевъ и связаннымъ съ нимъ желаніемъ сохранить, воспроизводить и перевоспроизводить реликвию можно себѣ объяснить такую постройку, какъ древнѣйшую изъ церковей-гробницъ въ Болгаріи, т. наз. „Костницу“ (отъ „кость“, мѣсто погребенія костяковъ умершихъ монаховъ, вынимаемыхъ изъ земли послѣ истлѣнія тѣла)¹⁾ Бачковскаго монастыря (въ 30 клм. къ югу отъ Филиппополя). Въмѣстѣ со всѣмъ монастыремъ она относится къ 1080-тымъ годамъ; другими словами, между ней и предшествующими ей палестинскими мартиріями лежитъ вѣковъ 5—6, не представленныхъ ни однимъ памятникомъ.²⁾

¹⁾ Тотъ же обычай на Афонѣ. Порѣ. Успенскій (I Путешествіе въ афонскіе скиты и монастыри. Кіевъ. 1877), упоминаетъ объ Лаврской (ч. I отд. 1, 280—1) и Діонисіатской (ib. ч. I, отд. 2, 88) „Костницахъ“. Лаврская кладбищенская церковь въ честь Петра и Павла устроена Аѳанасіемъ. Изъ его словъ „подъ сводами церкви помѣщались кости монаховъ, вынутыя изъ могилъ по прошествіи трехъ лѣтъ“ нельзя выяснить, была-ли церковь одно—или двухэтажной. Ак. Н. П. Кондаковъ сообщилъ намъ, что „Костница“ помѣщалась надъ одной изъ четырехъ вѣтвей крестообразной общей гробницы, гдѣ для cadaго изъ трехъ лѣтъ, которая тѣло усопшаго лежитъ въ землѣ, предназначено по одной вѣтви.

У Барскаго та же Лаврская костница описана такъ: „Храмъ не малъ, долу мраморомъ помошенъ доброзрочно, а подъ спудомъ его мѣсто празно велико, идеже кости самыя отъ тѣлесъ оставшіяся и главы иноческія сохраняются (Порѣ. Успенскій ibid. 281).

²⁾ Ни среди сохранившихся памятниковъ, ни въ описаніяхъ константинопольскихъ церквей нѣтъ указаній на двухэтажныя церкви-гробницы. Парадная усыпальница, — ц. Апостоловъ, — называвшаяся даже иногда *martyrium apostolorum*, какъ извѣстно, имѣла крестовидную форму.

Во дворцѣ, если и были двухярусныя сооруженія, то, вѣроятно, или придѣлы, вродѣ построенной Василиемъ I церкви Петра съ придѣломъ Михаила и ц. Богородицы „надъ ней“ (Ebersolt. *Le Grand Palais de CP.* 139) или оракторіи — молельни, подобно засвидѣтельствованному Кедринымъ (Cedr. II 413) оракторію Цимисхія, въ αψιδѣ Халки (О трудно доступной каменной лѣстницѣ къ нему говоритъ Левъ Діаконъ, — L. D. VIII. 1) или, наконецъ, нецерковныя залы, какъ Триконхъ и Сигма, у которыхъ отмѣчены, — для перваго, — внизу „также (какъ и вверху) три апсиды“; для второй — „залъ ипостиль“ въ нижнемъ этажѣ (Ebersolt, о. с. 17) По мнѣнію Н. П. Кондакова копій съ „Гроба Господня“ могла быть несохранившаяся, но когда-то великолѣпная церковь Анастасіи (послѣ перестроекъ Василия Македонинина, — Анастасіи и Воскресенія Хр.), основанная еще въ VI вѣкѣ, м. б. самимъ патріархомъ Григоріемъ Богословомъ. (Н. Кондаковъ, Византійскія церкви и памятники Константинополя, 131—3.).

Церковь имѣетъ видъ продолговатой одностолпной базилики, поставленной на крипу той же формы (рис. 81—84 и 89). Въ обоихъ этажахъ съ запада отдѣленъ притворъ, а съ востока приставлена апсида. Притворъ нижняго этажа открывается на западъ широкой открытой аркой; притворъ верхняго этажа, окруженный со всѣхъ сторонъ арками на столбахъ, имѣетъ видъ легкаго портика (часть арокъ позже заложена): въ обѣ стороны выходятъ по двѣ меньшихъ арки со столбомъ между ними, на западъ одна большая, опирающаяся на угловые устои. Западная

Рис. 85. Мон. Хосраванкъ. Гробницы Багратидовъ съ востока (по Strzygowski. Die Baukunst d. Armenier u. Europa)

стѣна суживается въ треугольный фронтонъ, въ которомъ пробито тройное окно (среднее широкое съ полукруглымъ завершеніемъ, боковыя уже, заканчивающіяся $\frac{1}{4}$ круга). Покрытія не сохранились. Но судя по западному фронтону съ типичнымъ (для треугольныхъ поверхностей) окномъ, совершенно однообразному расчлененію боковыхъ фасадовъ восемью одинаково поднятыми и одинаково сконструированными арками и тремъ парамъ равномерно разставленныхъ внутреннихъ пилястръ на боковыхъ стѣнахъ, — церковь во всю длину была засводена поперечными коробовыми сводами, укрѣпленными арками и накрытыми общей двускатной крышей. Покрытіе квадратнаго притвора менѣе ясно, но во

всякомъ случаѣ и оно не поднималось выше гребня общей крыши, опредѣляемаго вершиной западнаго фронтона.

Нижній этажъ выложенъ нетесаннымъ камнемъ; верхній — чередующимися рядами кирпича и большихъ квадровъ песчаника. Входъ въ верхній этажъ съ юга, непосредственно съ прилегающаго склона горы; входъ въ крипту — съ запада. Въ верхнемъ ярусѣ — церковь; въ нижнемъ — крипта, полъ которой на всемъ пространствѣ (включая апсидное закругленіе) прорѣзанъ прямоугольными люками. Отверстія подъ люками состоятъ изъ двухъ частей: изъ широкой ступени, занимающей все пространство подъ крышкой, и углубленія рядомъ съ нею, осѣненнаго аркосоліемъ.

Съ перваго же взгляда съ запада „Костница“ невольно ассоціируется со всякими маленькими, но высокими античными постройками типа героона или восточнаго мавзолея (подстройка, портикъ, фронтонъ, покрытие). Всесторонняя же близость ея къ палестинскимъ мартиріямъ, подобнымъ рисункамъ коптской ткани, поразительна.

Рис. 86. Мон. Хошаванкъ. Гробницы Багратидовъ съ запада (по Strzygowski).

Въ Бачковѣ повторяются: и узкій продолговатый планъ, и единственный нефъ (cella), и два этажа съ тѣмъ же распредѣленіемъ между ними церкви и погребеній, и западный открытый портикъ, и фронтонъ, и двускатная крыша и, наконецъ, разграниченія кладки двухъ ярусовъ. Собственно, — исключая лѣстницы, отброшенной по топографическимъ соображеніямъ, — Костница просто воспроизводитъ древнехристіанскій типъ. Интересны въ этомъ отношеніи нѣкоторыя армянскія параллели, ставшія извѣстными гл. обр. благодаря новѣйшему изданію I. Стшиговскаго (*Die Baukunst der Armenier und Europa. I-II. Wien 1918*).

Правда они б. ч. позднѣйшіе, но другихъ, вѣдь, въ сущности нѣтъ вообще. То, что пока издано, ограничивается нижеслѣдующимъ.

Въ мон. Хоромосъ (Ноготос) или Хошаванкъ возлѣ Ани сохранились усыпальницы Багратидовъ (13 f.). Къ церкви Іоанна съ юга и сѣвера примыкаетъ рядъ тѣсно составленныхъ гробницъ (рис. 85 и 86). Сверху онѣ составляютъ горизонтальное плато, съ восточнаго края котораго поднимаются двѣ симметрично поставленныхъ и одинаковыхъ Вауггирреп, какъ говоритъ Стшиговскій (р. 254). Это, собственно, трехнефныя церкви, съ отдѣльнымъ входомъ въ каждый нефъ (ср. малоазійскія и тырновскія

Рис. 87. Амагху (по Strzygowski).

усыпальницы), съ куполомъ надъ среднимъ и двускатными крышами надъ боковыми кораблями. Церкви совершенно лишены доступа свѣта. Внутри ихъ устроены лѣстницы, ведущія въ нижній этажъ, гдѣ въ нишахъ подъ аркосями устроены самыя склепы. Съ востока и боковыхъ сторонъ эти архитектуры имѣютъ совершенно формы двухэтажной церкви: отъ цоколя до

крышъ стѣны поднимаются въ одной вертикальной плоскости, раздѣленные узкимъ горизонтальнымъ карнизомъ на высотѣ второго этажа. Только съ запада широкая платформа передъ входами разбиваетъ нѣсколько впечатлѣніе. Впрочемъ изъ рисунковъ и текста не видно, чтобы разнообразныя гробницы, находящіяся къ западу отъ церкви во 2-омъ этажѣ и вокругъ нея, составляли одно цѣлое съ ней. Напротивъ, по ихъ различнымъ формамъ видно, что онѣ пристраивались постепенно. За то же говоритъ и внутренній ходъ изъ церковки въ крипту, представляющую небольшое отдѣльное помѣщеніе. Въ такомъ случаѣ двѣ церковки Хоромоса съ ихъ двумя этажами, вну-

тренными лѣстницами и составленными отдѣльными нефами съ самостоятельными входами восходятъ къ группѣ указанныхъ выше памятниковъ типа антично-палестинскихъ мартиріевъ. Самый обычай тѣснѣйшаго сближенія гробницъ вокругъ одной церкви или могилы почитаемаго усопшаго (кроме Хоромоса (ib. p. 254 f. 285), — вокругъ часовни и гробницы ея основателя(?), въ Ошаканѣ),¹⁾ показываетъ, что на Кавказѣ еще въ началѣ 2 тысячелѣтія были живы обыкновенія древняго христіанскаго Востока. Самъ Стшиговскій отмѣчаетъ подобное же явленіе въ живости именно палестинскихъ связей въ строительной дѣятельности царя Гагика Артсруни (Царство Васпураканъ (X в.). Свѣдѣнія изъ хроники Өомы Артсруни Strzyg. II, 700—1). Между прочимъ, Гагикъ построилъ „у подножія Амракана“ церковь, которую онъ назвалъ „Сіонъ“ (ср. другіе кавказскіе Сіоны); справа отъ главнаго алтаря построилъ церковь-часовню „въ воспоминаніе о распятіи Христа на Голгоѣѣ и на ней другую“ въ память о домѣ, въ которомъ Христосъ праздновалъ со своими учениками послѣднюю Пасху; слѣва отъ главнаго алтаря — другую церковь въ воспоминаніе о Воскресеніи и на ней еще одну, — въ память о Вознесеніи Христа.

По поводу этого свѣдѣнія Стшиговскій и отмѣчаетъ іерусалимскій характеръ посвященій алтарей и названія самаго храма, вспоминая живость паломническихъ сношеній Арменіи съ Палестиной. Церкви-часовни, построенныя одна надъ другой, по сторонамъ алтаря, онъ справедливо считаетъ не отдѣльными конструкціями, но боковыми придѣлами, которые и въ другихъ случаяхъ располагаются въ два этажа (къ Эреруку и Ресафѣ прибавимъ Кіевскій Софійскій соборъ).

Но отстраняя изъ обзора это свѣдѣніе, мы должны остановиться на двухъ настоящихъ сохранившихся двухэтажныхъ церквахъ, — въ Эгхивардѣ и Амагху (рис. 87)²⁾. Вторая относится къ 13 вѣку, первая, судя по формѣ купола и декорации стѣнъ — еще позже. Обѣ принадлежатъ къ одному типу: удлиненная кубическая постройка изъ гладкаго камня съ дверью въ западномъ концѣ; крестообразная (слабо выраженная) купольная конструкція надъ нею. Ко входу въ верхній этажъ съ обѣихъ сторонъ поднимаются вправленные въ стѣну крутыя и узкія ступени безъ перилъ. Верхняя часть богато декорирована. Въ этомъ же дожественномъ противоположеніи гладкихъ стѣнъ нижняго этажа укра-

¹⁾ Ср. напр. многочисленныя погребенія (14.000 надписей) вокругъ древней базилики Дамусъ-эль-Карита въ Карѣагенѣ. Kaufmann. Handbuch, 167.

²⁾ Стшиговскій называетъ еще третью, въ Гарни, о. с., 701.

шенному верхнему, — какъ тяжесть основанія-легкости завершения, — любопытная вѣрность традиціи древне-христіанскихъ мартиріевъ.¹⁾ Сравнительно съ послѣдними здѣсь измѣненъ конструктивный типъ верхней церкви и формы лѣстницы, но гробничное назначеніе ихъ мнѣ кажется несомнѣннымъ. Если въ этомъ не убѣждаетъ монументальный надгробный памятникъ, стоящій съ юга у самой церкви Амагху (Ср. гробничная часовня Ошаканъ, рядомъ съ которой надгробный памятникъ основателя Strzyg. fig. 281, и др.), то рельефъ со священными изображеніями въ тимпанѣ входа въ нижній этажъ, исключая всякую возможность хозяйственного назначенія подцерковья (ср. новгородскія и др. русскія церкви „на комарахъ“ и „на сѣняхъ“, 15 и сл. вѣковъ), оставляютъ только одно погребальное назначеніе нижняго яруса

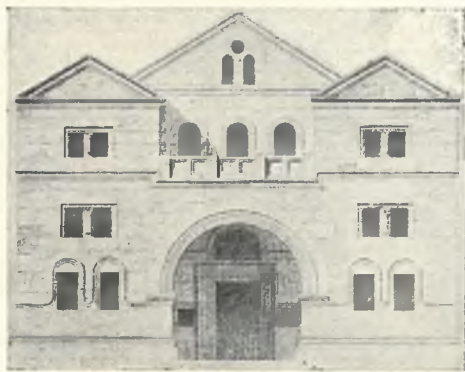

Рис. 88. Западный фасадъ базилики Кальбъ-Лушъ (по de Vogüé. La Syrie Centrale).

(нельзя предполагать просто вторую церковь, — 1) за неимѣніемъ соответствующей традиціи, 2) благодаря отсутствію освѣщенія: 2—3 крошечныхъ окна-щели во всѣхъ 3-хъ стѣнахъ, конечно, не могли освѣтить церковь. Ср. тоже явленіе затемнѣнія въ нижнемъ этажѣ въ Хоромосѣ, Бачковѣ, Боянѣ, словомъ во всѣхъ двухэтажныхъ гробничныхъ церквахъ).²⁾

Этими памятниками ограничивается пока армянскій матеріалъ.³⁾

Вторая — послѣ древне-христіанской — армянская группа церквей-усыпальницъ, отступая во многомъ отъ формъ первоначальныхъ мар-

¹⁾ G. Millet. *Ecole grecque*, 78. правильно отмѣтилъ въ этой церкви 13 в. копію съ архаичнаго образца (онъ видѣлъ его въ двухэтажности и противоположности декораціи ихъ). Очень жаль, что ему остались неизвѣстными двухэтажныя постройки Болгаріи; зная ихъ, онъ несомнѣнно привлекъ бы армянскую церковь для объясненія ихъ явленія и, установивъ историческую связь между памятниками, едва ли настаивалъ бы на томъ, что архитекторъ Амагху поставилъ церковь во 2 ярусъ, чтобы облегчить обычный типъ и произвести оригинальный эффектъ.

²⁾ Калабрійскія церкви S. Filomena и S. Severina имѣютъ форму подобную этой группѣ армянскихъ гробницъ. Лѣстницы сконструированы совершенно также Bérteaux (*Italie Méridionale* 124 fig. 42) указываетъ на армянскій характеръ барабана купола. Онъ круглый съ тонкими колонками съ арочками и конусообразнымъ покрытіемъ.

³⁾ Къ указаннымъ памятникамъ отчасти примыкаетъ датируемая Стшиговскимъ седымъ вѣкомъ церковь надъ могилой св. Григорія въ M Chorwîgar. Церковь одноэтажная обычнаго типа, но съ подземной криптой, имѣющей круглый планъ и апсиду. I. Strzygowski, o. c., 684—5 fig. 656—7.

тирiевъ, сохраняетъ тѣмъ не менѣ нѣкоторыя традиціонныя черты: 1) два полныхъ этажа, 2) наружныя лѣстницы во второй этажъ (Амагху и Эгхивардъ), 3) внутреннія лѣстницы изъ церкви въ крипту (Хошаванкъ), 4) отдѣльные параллельно поставленные нефы для каждого погребенія (*ibidem*), 5) различіе въ раздѣлкѣ наружныхъ стѣнъ двухъ этажей (Амагху, Эгхивардъ).

Возможность допущенія греко-восточной, въ частности палестинской, традиціи въ Арменіи облегчается фактами выбора названія (Сіоны) и посвященія алтарей, даже въ ср. позднихъ церквахъ (постройки Га-

Рис. 89. Бачковскій мон. Костница. Деталь южной стѣны.

гика Артруни). На такую же традиціонность указываетъ сохранявшійся *usus* массовыхъ погребеній вокругъ гробницы святого или почитаемаго лица (ср. Хошаванкъ и Ошаканъ).

Возвращаясь къ Бачковской Костницѣ, нельзя не отмѣтить ея значительно-большей архаичности, ср. со всѣми армянскими памятниками. Это сказывается въ базиличности плана и системы покрытій и въ конструкціи притворовъ. Послѣдніе сближаютъ Костницу съ другой группой древнихъ греко-восточныхъ памятниковъ. Притворъ нижняго этажа открывается широкой аркой (не закрывавшейся никакими дверьми) въ глухой стѣнѣ. Закрытый дверью входъ сдѣланъ только между притворомъ и криптой. Точно такую же конструкцію имѣютъ нартѣксы общеизвѣстныхъ древнихъ сирійскихъ базиликъ, вродѣ Турманина,

Кальбъ-Луша (рис. 88), Рувеха и особенно Бабуда ¹⁾ и др. Различаясь въ деталяхъ, и между собой, и съ Бачковской Костницей, всѣ эти памятники построены по одному принципу, характерность котораго для сирійскихъ построекъ была отмѣчена еще проф. Дилемъ: ²⁾ нартексы всегда

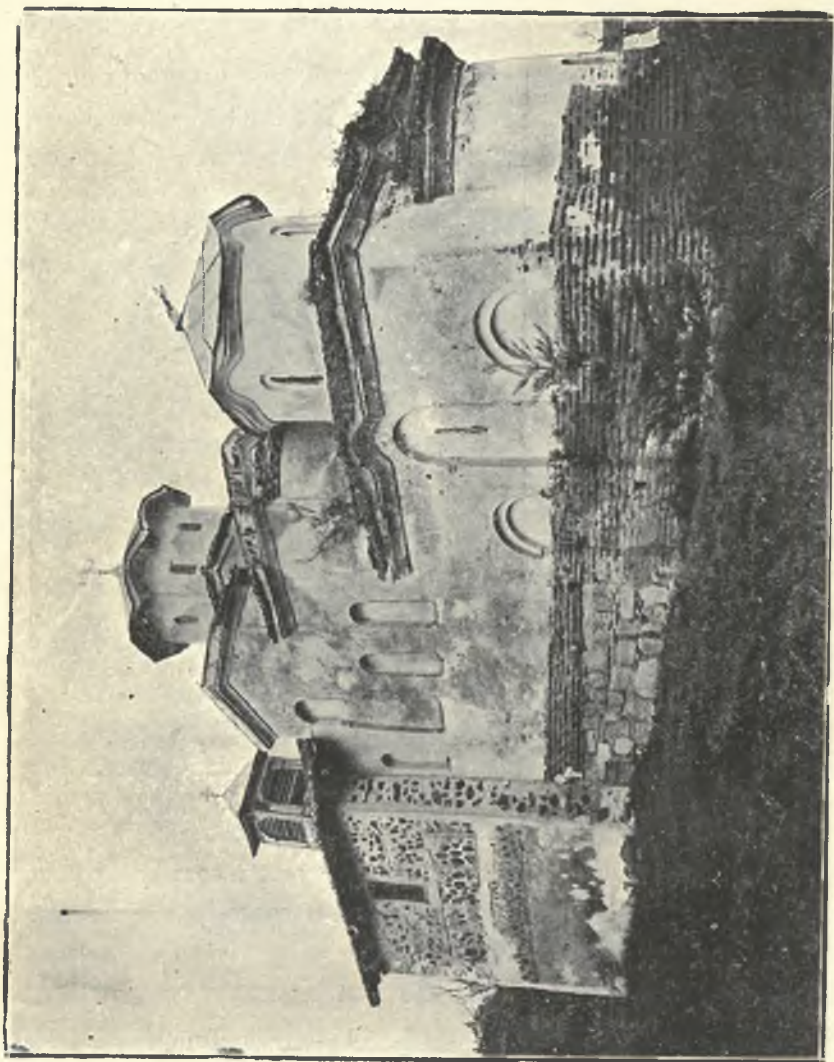

Рис. 90. Бона. Церковь съ юга

открываются „настоящими воротами“, въ глубинѣ которыхъ виднѣется входная дверь въ самый наосъ. Костница, съ соотвѣствующимъ ей

¹⁾ Holtzinger. Handbuch d. Architektur. fig. 159, 163, 164, и въ др. изд. (no de Vogüe) Kaufmann. [Handbuch fig. 59, 1 и 4 (планы) и 60.

²⁾ Ch. Diehl. Manuel 27 указываетъ на ихъ хеттиское происхожденіе и на персидскіе памятники, Ср. Gayet. L'art persan, 106 (Ктезионъ), 147 (Казвинъ), 158 (Тебризъ), и др. мусульм. пам. Позже въ грузинскихъ церквяхъ.

размѣрамъ и матеріалу упрощеніемъ воспроизводитъ ту же форму. Сирійскія параллели особенно убѣдительны потому, что въ нихъ постоянно повторяется уже отмѣченное въ Костницѣ противоположеніе глухой, прорѣзанной широкой аркой стѣны нижняго этажа, легкому портику-галлерей, устроенному надъ нимъ.

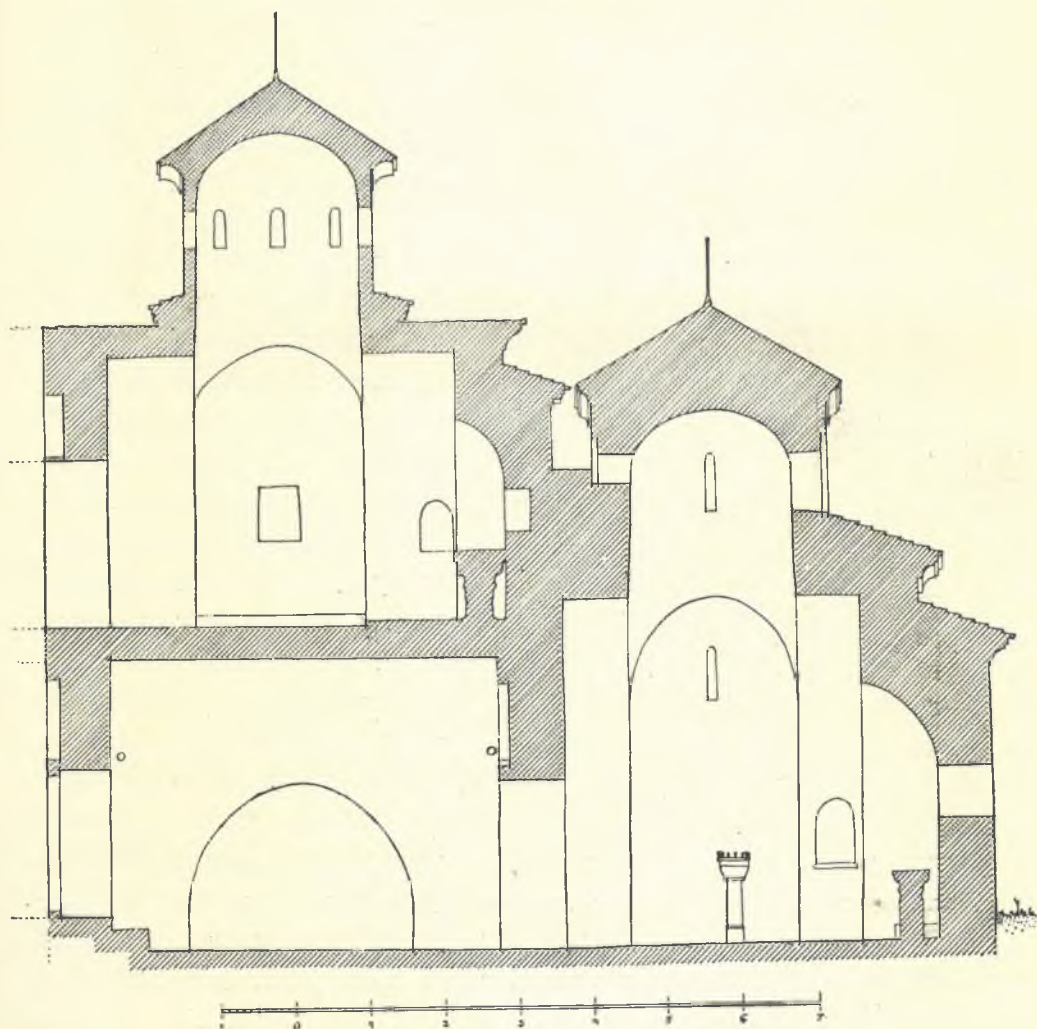

Рис. 91. Бояна. Продольный разрѣзъ церкви.

Раб. арх. В. Бѣлоусова.

Декорация боковыхъ фасадовъ и апсиды Костницы также заслуживаетъ вниманія по своей характерности. Сильно профилированныя аркады, съ лизеной по гребню, покрываютъ все пространство стѣнъ и огибаютъ аркаду. Исключительно декоративный характеръ и полное несоотвѣтствіе внутреннему конструктивному дѣленію корабля (3-мъ внутреннимъ

пилястрамъ соотвѣтствуютъ 5 — 6 внѣшнихъ) ставитъ ихъ въ близкую связь съ восточно-христіанскими памятниками. Особенно характерно, —

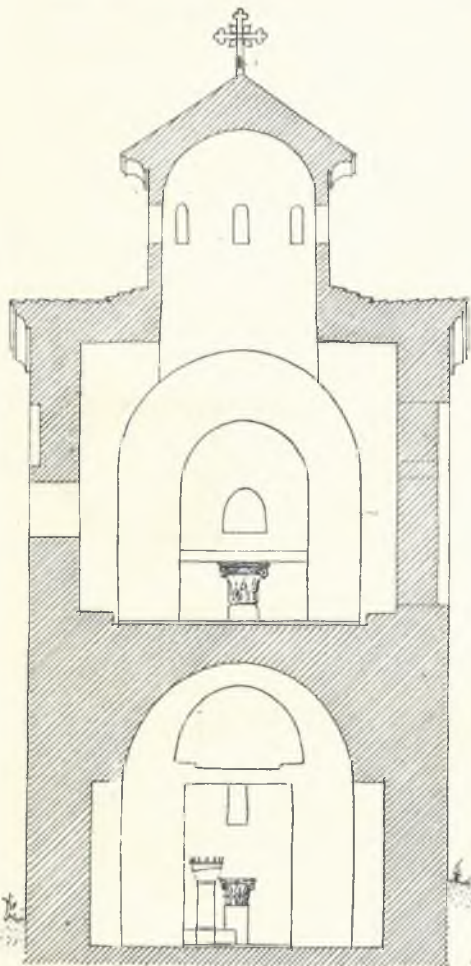

Рис. 92. Бояна. Поперечный разрѣзъ церкви.

Раб. арх. В. Вѣлоусова.

въ смыслѣ несвязанности съ конструкціей, — отсутствіе арки на западномъ фасадѣ, т. е. именно тамъ, гдѣ долженъ былъ бы выступать профиль свода притвора.¹⁾ Въ послѣдней работѣ (*L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine*, 152--8)-г. Милье было показано восточное происхожденіе декоративныхъ аркадъ, употребительныхъ въ месопотамскихъ, малоазійскихъ и армянскихъ постройкахъ, въ отличіе отъ конструктивной разбивки фасадовъ константинопольской школы.

Я не считаю нужнымъ по этому повторять его доказательства, тѣмъ болѣе что возраженія Стшиговскаго по этому вопросу мнѣ кажутся явно неосновательными²⁾. Фасады Костницы съ тонкими слитыми лизенами-валиками и невысокимъ подъемомъ частыхъ арокъ, надъ которыми остается полоса гладкой стѣны, особенно

напоминаютъ изящныя аркады изъ тонкихъ полуколонокъ на армянскихъ и грузинскихъ церквахъ.³⁾

¹⁾ G. Millet (*Ес. Gr.*, 158 и 158з) указываетъ на то же въ Бизардіано (Критъ) и др. критскихъ памятникахъ.

²⁾ Strzygowski (*Die Baukunst d. Arm. u. Eur.*, 516) утверждаетъ, что положеніе Милье вѣрно только для „позднего времени“, и приводитъ въ качествѣ примѣровъ декоративныхъ арокъ, связанныхъ съ конструкціей, фасады соборовъ 7 в. въ Артикѣ и Тхалинѣ (ff 61 и 202). Однако, въ указанныхъ случаяхъ конструктивное соотношеніе арокъ выражается только въ томъ, что онѣ обозначаютъ грани апсиды, но онѣ нигдѣ не соотвѣтствуютъ сводамъ.

³⁾ Cp. Millet, *о. с.* fig. 77—78 p. 1564—5. Амагху, Самтавро, Ани, и Тиграна Хо-

Декорация оконъ, окруженныхъ валькомъ (рис. 89), не встрѣчающаяся на византійскихъ памятникахъ, находитъ себѣ также рядъ аналогій въ кавказскихъ, особенно въ позднѣйшихъ грузинскихъ фасадахъ. Окруженіе оконъ (со всѣхъ сторонъ, въ отличие отъ сирійской формы, обрамляющей только верхнюю часть окна) простымъ валькомъ или валькомъ съ профилированнымъ карнизомъ вокругъ, составляетъ характерную черту кавказской архитектуры вообще (начиная со 2-го расцвѣта, прибол. съ 9—10 вѣка), но преобладаютъ повсюду четырехугольныя рамы,¹⁾ и только въ грузинскихъ памятникахъ (соб. Мцхета, ц. Акамаръ, час. Гроба Господня въ Мцхетѣ, Амагху и др.)²⁾ онѣ заворачиваются по закругленію окна. Сравнительно со многими кавказскими церквами, Костница даетъ, правда, простѣйшій типъ такого обрамленія, но въ основѣ лежитъ та же характерная форма.

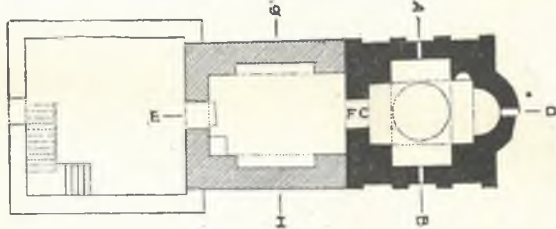

Рис. 93. Бояна. Планъ.

Раб. арх. В. Бѣлоусова.

Такимъ образомъ, въ декорации фасадовъ Костницы отмѣчаются несомнѣнныя поздне-кавказскія черты. Нельзя не поставить этого въ связь съ грузинско-армянскимъ происхожденіемъ строителя монастыря, Григорія Пакуряна. Монастырь, какъ извѣстно, построенъ грузиномъ и исключительно для грузинъ (см. Топіхъ); на одной фрескѣ въ Костницѣ, и на чудотворной иконѣ Богородицы въ главной церкви надписи сдѣланы по грузински, — совершенно очевидно, что монастырь находился въ тѣсной связи съ родиной своего основателя и своихъ первыхъ монаховъ. Церковь-Гробница въ этомъ отношеніи стоитъ, м. б., на первомъ мѣстѣ. Какъ и въ другихъ современныхъ случаяхъ, постройка усыпальницы для себя было главной цѣлью богатаго ктитора Бачковскаго монастыря. Пакурянъ прямо говоритъ въ оставленномъ имъ Типиконѣ, что онъ хотѣлъ „построить прекрасный храмъ и при немъ убѣжище для монаховъ и гробницу для моего грѣшнаго тѣла“

ненца и соборъ; Мейрускеви, Алаверды, Гелатъ, и др. Несомнѣнно изъ того же источника ведутъ начало такія же игрушечныя аркады изъ лизенъ въ сербскихъ церквахъ, напр. въ Смедерево, Раваницѣ, Крушевацѣ, и др. Millet, *L'ancien art serbe. Les Eglises.* ff. 178, 180, 184, 191 и др.

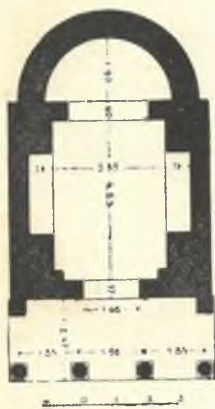
¹⁾ Но и въ этихъ случаяхъ самое окно — прямоугольной формы — обтянуто тонкимъ валикомъ ср. Strzygowski, o. c. fig. 350, 567, 568, 323.

²⁾ Strzygowski, o. c. fig. 395, 581, 582, 618.

(Тол., 7—8). Какъ о давно предусмотрѣнномъ рѣшеніи писалъ о той же усыпальницѣ его братъ Аспасій въ завѣщаніи: „гдѣ будетъ угодно моему брату построить церковь и монастырь, и при нихъ гробницу, въ которой онъ долженъ быть погребенъ, тамъ пусть будетъ положено и мое тѣло“. По выраженію проф. Соколова,¹⁾ монастырь становился „семейной гробницей“. Съ этой точки зрѣнія можно было бы объяснить и формы Костницы.

Если въ деталяхъ ея декораціи чувствуются грузинскіе мотивы, а на конструкціи лежитъ отпечатокъ глубокаго архаизма, то не воспроизводитъ-ли она — конечно, съ рядомъ отступленій позднѣйшаго времени, и въ константинопольской technikъ (чередованіе камня и кирпича)

— какой-нибудь древній кавказскій мартирій, сохранявшій еще первоначальныя палестинскія традиціи?

Армянское происхожденіе Пакурьяна, (сказавшееся м. пр. въ томъ, что на оригиналъ Устава онъ подписался по армянски, и текстъ былъ составленъ на греческомъ, грузинскомъ и армянскомъ языкѣ) и его имя, — Григорій, — наводятъ на мысль, что свою усыпальницу онъ могъ построить по образцу того древняго мартирія св. Григорія, просвѣтителя Арменіи, формы котораго Стшиговскій почему-то ищетъ въ позднѣйшихъ церквахъ-ротондахъ.³⁾

Несохранившійся до нашихъ дней, онъ могъ, въ оригиналъ или копіяхъ, существовать въ 11 вѣкѣ. Принимая во вниманіе живыя связи древнѣйшей Арменіи съ Іерусалимомъ, легко представить себѣ его [именно въ тѣхъ формахъ палестинскаго мартирія, далекое переживаніе которыхъ неожиданно встрѣтилось въ глуши Балканскаго полуострова.

Вторая церковь-гробница въ Болгаріи находится въ 8 клм. отъ Софіи, у с. Бояна (рис. 90—93), на мѣстѣ бывшей резиденціи мѣстнаго владѣтеля Калояна, и построена имъ около 1259 года (въ церкви надпись о построеніи и расписаніи), повидимому, для себя и для жены

¹⁾ И. Соколовъ, Состояніе монашества въ византійской церкви съ половины IX до начала XIII вѣка. Казань 1894, 34—7.

²⁾ Соколовъ, о. с. 34—7. Пакурьянъ-огрузиненный армяно-халкидонитъ изъ Таоклирджетіи.

³⁾ Любопытенъ въ этомъ отношеніи армянскій синонимъ мартирія — „матурнъ“ = маленькая часовня. Strzygowski о. с., 496.

Десиславы. Постройка 1259 года, приставленная съ запада къ маленькой древнѣйшей церковкѣ, состоитъ изъ двухъ этажей, изъ крипты и собственно-церкви на ней. Крипта (служащая въ тоже время проходомъ въ старѣйшую церковь), представляетъ широкой корридоръ безъ внутреннихъ пилястръ, крытый общимъ цилиндрическимъ сводомъ съ двумя аркосоліями въ боковыхъ стѣнахъ. Церковь кубообразна, имѣетъ маленькую апсиду, стоящую на западной стѣнѣ прилежащаго храма и перекрыта куполомъ, опирающимся на четыре массивныхъ угловыхъ устоя. Въ планѣ она образуетъ немного удлиненный прямоугольникъ съ вписаннымъ крестомъ. [Это удлинение отразилось въ конструкціи сводовъ. Необходимость образованія подкупольнаго квадрата вызывала значительное расширение поперечныхъ сводовъ. Не желая по какимъ-то причинамъ суживать боковыхъ (продольныхъ) арокъ, мастеръ принужденъ былъ сдѣлать пересѣченіе

каждыхъ двухъ прилежащихъ арокъ-сводовъ и сдѣлалъ это въ очень неуклюжихъ формахъ. Западная стѣна вынута передѣлками 19 вѣка. Куполь и барабанъ переложены].

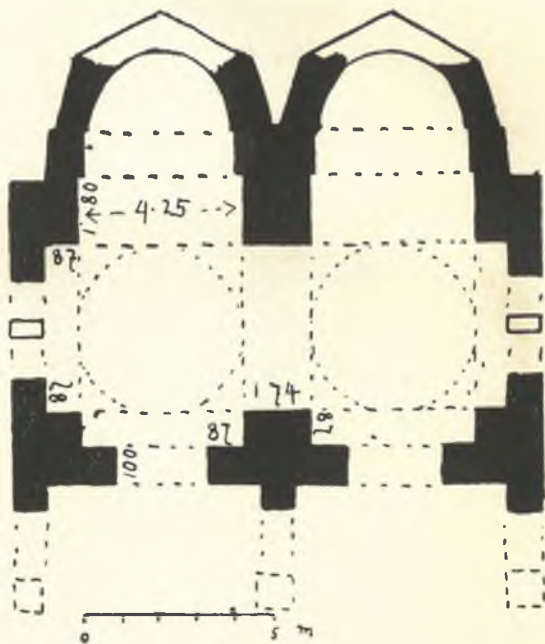

Рис. 95 Планъ гробничной церкви Ūchajak. (по Strzygowski).

Замѣна базиличной удлиненности плана, — почти квадратной формой, и сводчатого покрытія, — купольной конструкціей, составляетъ главныя отличія Боянской архитектуры отъ Бачковской и стоящихъ за ней. Едва-ли, однако, можетъ итти рѣчь объ эволюціи типа гробницы въ смыслѣ приспособленія его къ общеупотребительной въ 12—13 в. центральнокупольной конструкціи церкви.

Планъ Боянской гробницы въ точности слѣдуетъ опредѣленной (немножко отличной отъ Бачковской) спеціально гробничной традиціи, ведущей свое начало еще отъ языческихъ cellae. Такъ, извѣстная усы-

пальница 2—3 вѣка въ Термессосѣ (Писидія)¹⁾ имѣетъ уже и слегка удлиненный прямоугольникъ въ планѣ и два аркосолія въ боковыхъ стѣнахъ, образующіе, вмѣстѣ съ кораблемъ, крестъ, вписанный въ четырехугольникъ, и, наконецъ, апсиду (рис. 94).

Стшиговскій указываетъ на этотъ героонъ, какъ на прообразъ „Kreuzkuppelkirche“, считая наиболѣе существенной чертой его — укрѣ-

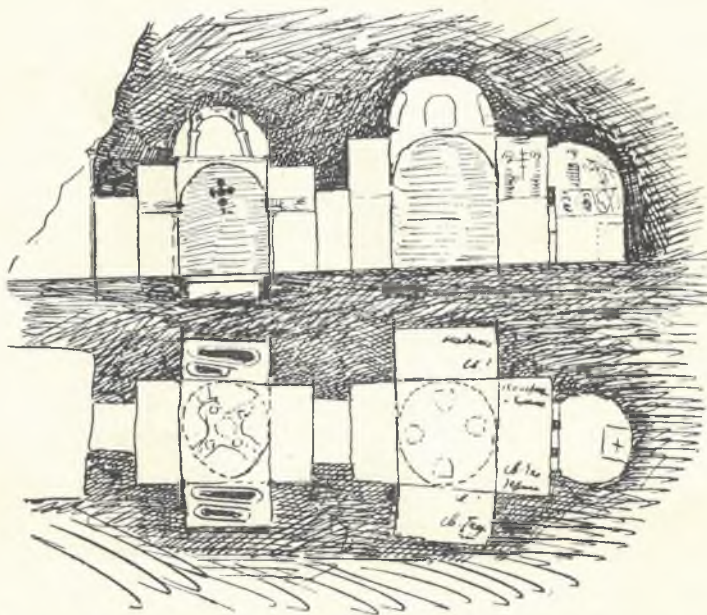

Рис. 96. Планъ и разрѣзъ пещерной церкви Гереме. (по Strzygowski).

пленія угловъ зданія, какъ бы приготовленныхъ для принятія тяжести купола.

М. б. нѣсколькими вѣками позже, — двойная, уже христіанская,²⁾ церковь-гробница Utschajak, тоже въ Малой Азіи (Стшиговскій, относитъ ее къ 4—5 в.) Постройка состоитъ изъ двухъ составленныхъ квадратовъ, перекрытыхъ одинаковыми куполами, отъ которыхъ крестообразно расходятся подпружныя арки, опущенныя на угловыя утолщенія стѣны; каждая гробница имѣетъ отдѣльную апсиду и отдѣльный входъ съ запада (рис. 95). Здѣсь архитектурный типъ, уже сформиро-

¹⁾ Strzygowski, Kleinasien. 136 fig. 104. R. Heberday W. Wilberg Grabbauten von Termessos in Pisidien, 205 squ. fig. 81—2. (Jahreshefte d. österr. Arch. Inst. III. 1900).

²⁾ Тотъ же типъ, но безъ апсиды въ Ruweha (Сирія) Holtzinger. Altchr. Archit. fig. 1.

ванъ.¹⁾ Тотъ же архитектурный типъ воспроизводятъ двѣ пещерныя церкви-гробницы въ долинѣ Гереме²⁾ (начала 2 тысячелѣтія): обѣ вырѣзаны въ скалѣ въ формѣ креста, съ куполомъ надъ пересѣченіемъ вѣтвей его, и крестообразно расположенными сводами вокругъ, опирающимися непосредственно въ скалу. Въ боковыхъ крыльяхъ найдены погребенія (рис. 96).

Очень можетъ быть, что въ Боянѣ мы имѣемъ дѣло съ особымъ малоазійскимъ типомъ гробницы, перенесеннымъ въ Болгарію вмѣстѣ съ нѣкоторыми другими художественными формами. Нельзя, впрочемъ, отрицать, что та же конструкція, въ качествѣ простѣйшаго разрѣшенія проблемы Kreuzkuppelkirche, примѣнялась въ Болгаріи иногда и для обыкновенныхъ маленькихъ церквей (напр., древнѣйшая, 11—12 в. (?) церковь въ Боянѣ же или церковь въ Никополѣ,³⁾ прибол. того же времени (рис. 97)). Хотя и въ этихъ двухъ случаяхъ нельзя быть увѣреннымъ, что церкви не имѣли гробничнаго назначенія.

Какъ въ Бачковѣ, и въ Боянѣ погребенія были сдѣланы въ нижнемъ этажѣ, только не въ люкообразныхъ склепахъ въ полу крипты, какъ тамъ, а у боковыхъ стѣнъ, подъ аркосоліями. Къ сожалѣнію, самыя погребенія исчезли, и поэтому нельзя установить ближе ихъ формъ. Только устройство аркосоліевъ въ серединѣ продольныхъ стѣнъ должно быть отмѣчено, какъ переживание традиціи Termessos'a, Гереме и мн. под., гл. обр. малоазійскихъ, усыпальницъ. Нижняя крипта не имѣла внутренняго сообщенія съ верхней церковью. Входъ въ первую вель съ

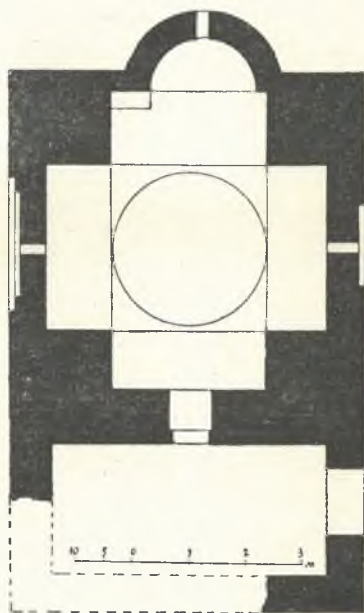

Рис. 97. Никополь. Планъ церкви. (по Успенскому. Абоба-Плиска).

¹⁾ Какъ квадратное зданіе, перекрытое однимъ куполомъ; эта гробница восходитъ, м. б., съ другой стороны къ очень распространенному въ христіанскомъ Египтѣ типу купольныхъ усыпальницъ. Послѣднія, однако, б. ч. безъ апсидъ, и ихъ купола покоятся на входящихъ въ стѣны (безъ угловыхъ устоевъ, поэтому въ планѣ нѣтъ креста) аркахъ, впрочемъ тоже прилежащихъ къ стѣнамъ (напр. Эль Каргехъ, въ Б. Оазисѣ).

²⁾ Styrzowski, о. с, fig. 120.

³⁾ Абоба-Плиска. Изв. Рус. Арх. Инст. въ Константинополѣ. Томъ X. Альбомъ табл. С. 3—4.

запада, во вторую, — съ западнаго угла южной стѣны (см. нишу на ю. фасадѣ и изображеніе модели храма въ рукахъ ктитора на фрескѣ въ криптѣ). Любопытна, какъ мнѣ кажется, эта южная ориентировка церковнаго входа, которую мы видѣли въ Бачковѣ, отмѣчаемъ здѣсь въ Боянѣ и съ которой встрѣтимся въ третьемъ памятникѣ, въ Асѣновой церкви (см. ниже). Въ Бачковѣ еще можно было объяснять ее топографическими условіями, именно прилегающимъ съ юга покатымъ склономъ горы, который приводилъ непосредственно во 2-ой этажъ. Но въ двухъ другихъ случаяхъ это обстоятельство тѣми же основаніями не объясняется (почему въ Асѣнову церковь нельзя было войти съ запада, а въ Бояну, или съ сѣвера или съ запада?) Настойчивое повтореніе южнаго входа наводитъ на мысль о существованіи какой-то традиціи. Очень важнымъ въ этомъ смыслѣ является почти обязательная ориентировка къ югу входовъ всѣхъ 200 гробницъ бл. Эль-Каргеха въ Большомъ Оазисѣ въ Египтѣ. Поставленныя очень различно, вдоль неодинаково направленныхъ улицъ, эти усыпальницы однообразны только въ этой особенности.¹⁾

При крайней кустарности Боянской церкви, сказавшейся въ немнѣйшей сложности сводовъ, въ небрежности кладки и общей неровности и кривизнѣ линий (см., напр., аркосоліи), — декорація фасадовъ сведена, можно сказать, на нѣтъ. Только нѣсколько нишъ, начинающихся съ высоты пола второго этажа, украшаютъ боковые фасады. Въ сѣверной стѣнѣ — 4, въ южной — 3 (изъ — за двери); всѣ — одинаковой формы и величины. Если обратить вниманіе на то, что онѣ исходятъ изъ уровня пола второго этажа, то становится понятнымъ, что въ этихъ довольно жалкихъ углубленіяхъ Боянскій мастеръ пытался передать традиціонныя въ двухэтажныхъ церквахъ-гробницахъ аркады боковыхъ фасадовъ верхняго этажа (ср. Бачково, Асѣнова церковь, Амагху).²⁾ Но неискусность, или непониманіе декоративной необходимости заставили мастера опустить горизонтальное междуэтажное разграниченіе (карнизъ, ступень), а мо-

¹⁾ Kaufmann, Handbuch, 164—5.

²⁾ Между настоящимъ состояніемъ южной стѣны и изображеніемъ на киторской фрескѣ есть значительное расхожденіе, которое, собственно, не затрагиваетъ только двери. Все остальное не соответствуетъ дѣйствительному виду и должно быть отнесено на счетъ свободнаго отношенія художника къ сюжету (судя по: 1) нишамъ внизу ю. стѣны, которыхъ нѣтъ въ дѣйствительности; 2) по неодинаковой высотѣ междуэтажнаго карниза на з. и ю. стѣнахъ; 3) по поднятой выше уровня 2-го этажа ю. двери) Существующія по сторонамъ отъ двери ниши въ ю. стѣнѣ не могутъ быть окнами, изображенными на фрескѣ (въ числѣ 2-хъ), п. ч. онѣ помѣщены на уровнѣ пола 2-го этажа).

жетъ быть это въ свою очередь лишило его возможности выложить настоящія аркады (за отсутствіемъ исходной линіи). Любопытно, однако, единство Боянской церкви съ гробничной традиціей и въ отношеніи декораціи.

Такимъ образомъ, Боянская церковь соблюдаетъ основной признакъ типа древнѣйшихъ усыпальницъ — два этажа; въ конструкціи

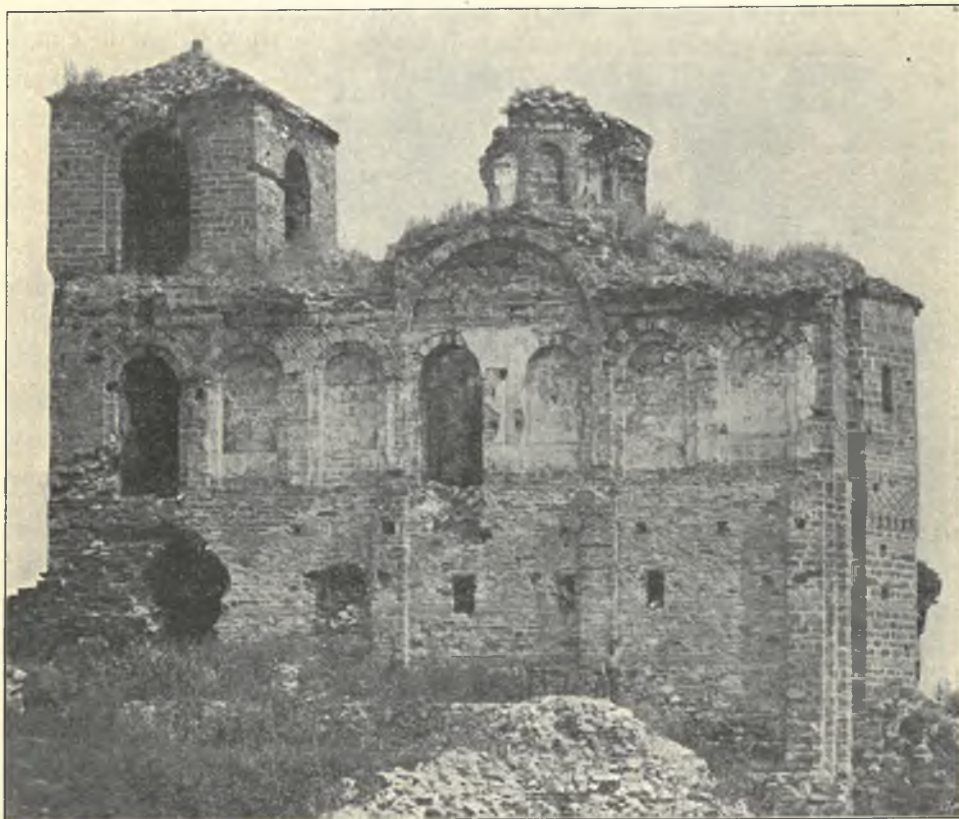

Рис. 98. Асѣнева Церковь. Видъ съ юга.

верхней церкви, отличаясь кореннымъ образомъ отъ базиличнаго типа палестинскихъ мартиріевъ, примыкаетъ къ другой, тоже древней, вѣроятно, малоазіатской традиціи; въ аркосольныхъ погребеніяхъ крипты слѣдуетъ общей восточной традиціи и особенно тѣмъ же малоазіатскимъ памятникамъ; наконецъ, въ устройствѣ входа въ южной стѣнѣ какъ будто повторяетъ обыкновеніе коптскихъ усыпальницъ, и какъ въ этомъ, такъ и въ аркадной декораціи фасадовъ верхняго этажа (форма тоже восточнаго источника) сохраняетъ полное согласіе съ двумя другими болгарскими церквами гробницами.

Гробничное назначеніе третьей церкви, стоящей на вершинѣ высокой скалы въ т. наз. „Асѣневой Крѣпости“ возлѣ г. Станимака (9 клм. отъ Бачковского м-ря), не установлено. Но такъ какъ она по своимъ формамъ тѣсно примыкастъ къ двумъ предидущимъ памятникамъ и не имѣетъ другихъ аналогій кромѣ церквей-гробницъ, то я включаю ее въ этотъ обзоръ (рис. 98—101; чертежи арх. В. Бѣлоусова по обмѣрамъ В. Бѣлоусова и С. Покровскаго). Судя по техникѣ и

декораціи (и принимая во вниманіе историческія условія) церковь слѣдуетъ относить къ 12—13 вѣку.

Съ церквами-гробницами ее связываютъ: 1) двухэтажность конструкции съ устройствомъ церкви въ верхнемъ ярусѣ; 2) узкій и длинный, „базилическій“ планъ; 3) аркада на высотѣ второго этажа въ боковыхъ фасадахъ и 4) входы съ южной стороны.

Въ цѣломъ, эти признаки охватываютъ всѣ важнѣйшіе моменты въ архитектурномъ памятникѣ,

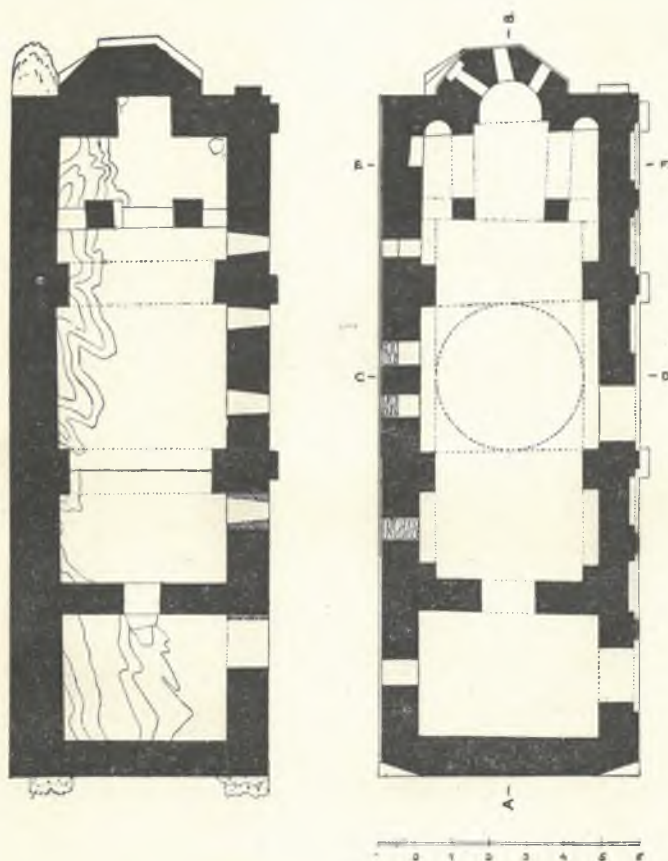

Рис. 99. Планы двухъ этажей Асѣневой церкви
Раб. арх. В. Бѣлоусова.

именно планъ, конструкцію и декорацію. Поэтому связь Асѣневой церкви съ храмами-усыпальницами въ архитектурномъ отношеніи никакъ нельзя считать случайной. Но, входя, т. сказ., органически въ группу послѣднихъ, Асѣнева церковь, 1) въ своемъ нижнемъ этажѣ не даетъ никакихъ признаковъ погребенія, и 2) въ конструкціи верхняго этажа (оставаясь „однонефной базиликой“) приближается къ значительной группѣ не гробничныхъ, обыкновенныхъ церквей.

Этимъ она отличается отъ двухъ предидущихъ болгарскихъ памятниковъ, сохранявшихъ специально-гробничныя архитектурныя формы.

Нижній этажъ церкви раздѣленъ на двѣ части, на маленькую западную камеру съ поперечнымъ сводомъ (черезъ эту камеру входъ), и длинный залъ, съ продольнымъ сводомъ, укрѣпленнымъ двумя про-

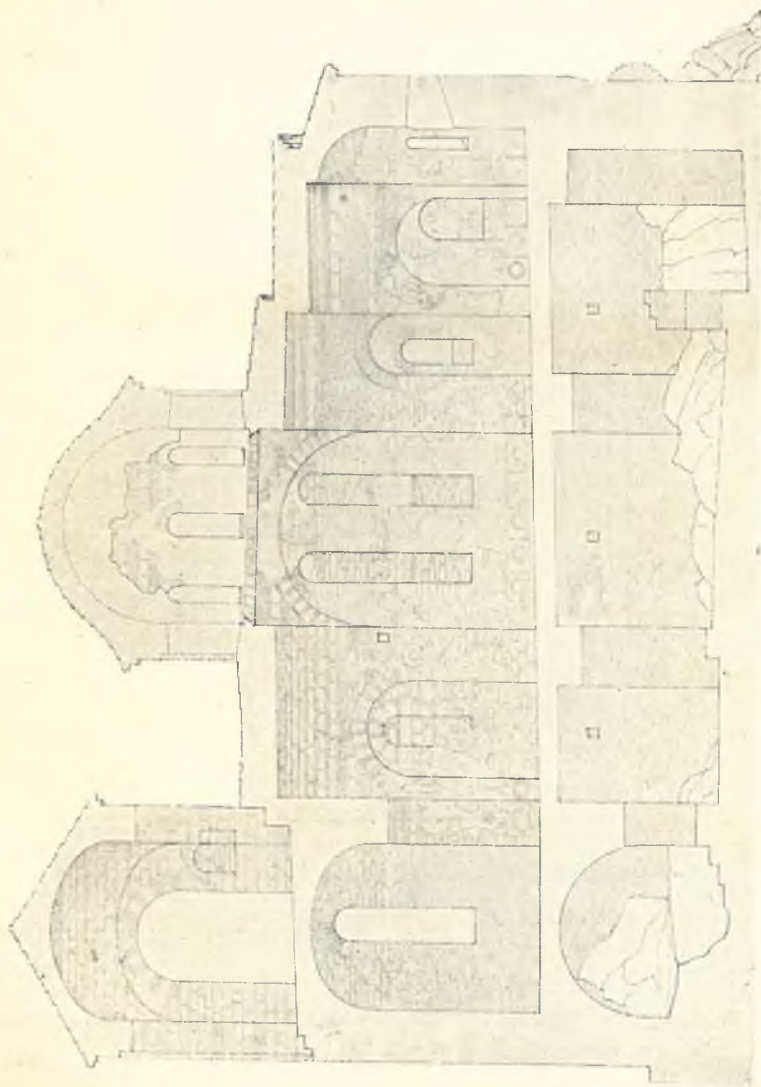

Рис. 100. Асѣнова церковь. Продольный разрѣзъ.

Раб. арх. в. Бялоусова.

межуточными арками. Въ восточной части выступаетъ узкое четырехугольное помѣщеніе (соотвѣтствующее верхней апсидѣ). На нѣкоторомъ разстояніи передъ нимъ симметрично поставлены два квадратныхъ въ планѣ столба (они приходятся подъ столбами, раздѣляющими алтари верхняго этажа, но какъ будто съ ними не связаны. См. разрѣзъ). Къ

востоку отъ этихъ столбовъ находится глубокое (неизвѣстной глубины) отверстіе, вѣроятно искусственное, но не обложенное кладкой и неправильной формы. Предполагать въ немъ гробницу трудно. Скорѣе это скрывалище хозяйственного или военного (крѣпость) назначенія, которое, можетъ быть, прикрывалось указанными столбами и стѣной между ними(?). Невыравненная скала вмѣсто пола, неоштукатуренныя стѣны — все говоритъ противъ предположенія о криптѣ въ нижнемъ этажѣ церкви.

Рис. 101. Асѣнева церковь. Поперечный разрѣзъ.

Раб. арх. В. Бѣлоусова.

Не касаясь двухэтажной конструкціи Асѣневой церкви, — G. Millet однажды¹⁾ уже разсматривалъ, правда мелькомъ, формы ея верхняго этажа. Онъ указалъ, съ одной стороны, на ея основной признакъ: продолговатый единственный нефъ, скомбинированный съ центральнымъ куполомъ, и привелъ нѣсколько аналогій, взятыхъ изъ памятниковъ 12—13 в. въ западной Сербіи (Каттарро, ц. ц. Луки и „Коллегіата“; Брекова; Брезова; Куршумла). Съ другой стороны онъ же отмѣтилъ намѣчающуюся въ Асѣневой церкви тенденцію къ тричастному расчлененію окружающихъ куполь частей. Она обнаруживается въ введеніи двухъ столбовъ и стѣнъ отъ нихъ къ востоку, раздѣляющихъ алтарь на три отдѣленія, — вѣрнѣе, на алтарь, жертвенникъ и діаконникъ). Можно было бы добавить къ этому выведеніе наружу широкихъ

пилястръ, соотвѣтствующихъ купольнымъ устоямъ, которые, проходя вертикально черезъ весь фасадъ, рѣзко выдѣляютъ среднюю надкупольную часть отъ двухъ боковыхъ (= 3-хчастный фасадъ). Нельзя, однако, согласиться съ г. Миле въ томъ, что стремленіе къ трехчастности (такъ же какъ и присутствіе нартѣкса) является непременно „византійскимъ“ признакомъ. Если вообще византійскія церкви употребляютъ трехчастное расчлененіе фасадовъ, соотвѣтствующее ихъ

¹⁾ G. Millet. L'art serbe. Les églises, 50—1 fig. 35—7.

внутренней конструкціи, то, напротивъ, приѣма искусственной, т. сказ. „ложной“, трехчастной разбивки декораціи въ однефныхъ церквяхъ въ Византіи, насколько мнѣ извѣстно, не встрѣчается. Достаточно, однако, обратиться къ Востоку, чтобы найти тѣ же признаки.

Въ опубликованной Стшиговскимъ¹⁾ (и до него еще Гриммомъ) церкви Шогхаката въ Вагхаршахатѣ (рис. 102), относящейся въ основныхъ чертахъ м. б. ко времени даже до 1000 года (?), находятся: и продолговатый, узкій единственный нефъ, и куполъ, лежащій на аркахъ, поддерживаемыхъ 4 пилястрами у боковыхъ стѣнъ, и внутреннее раздѣленіе единаго снаружи алтаря, и притворъ съ запада, и, наконецъ, даже дополнительные (ср. съ Асѣневой ц-ю) приѣмы тройного дѣленія, именно: двуступенчатость продольныхъ крышъ (какъ въ трехнефныхъ базиликахъ) и выдѣленіе средней подкупольной части боковыхъ фасадовъ высокимъ треугольнымъ фронтономъ. Въ Вагхаршапатѣ, т. обр., въ гораздо болѣе рѣшительныхъ формахъ, чѣмъ у насъ, проведено ложное обращеніе обыкновенной однефной базилики съ куполомъ въ нормальный видъ „кресто купольной“ церкви. Между тѣмъ эту церковь трудно противопоставить „восточной традиціи“. Тѣмъ болѣе, что она не является случайнымъ явленіемъ, а можетъ считаться родоначальникомъ цѣлой группы армянскихъ церквей.²⁾ Гораздо вѣроятнѣе считать этотъ комбинированный типъ, образовавшійся на основѣ однефной базилики, явленіемъ восточнаго происхождения, подобно однефнымъ продолговатымъ церквамъ вообще.

Обиліе однефныхъ церквей и группа церквей разсматриваемаго типа на Балканскомъ полуостровѣ, лишній разъ указываютъ на силу и разнообразіе восточныхъ заимствованій въ балканскомъ искусствѣ.

Это, впрочемъ, не исключаетъ примѣненія константинопольской техники (чередованія камня и кирпича) и декоративныхъ приѣмовъ (инкрустации), какъ въ Асѣневой церкви, такъ и въ Бачковской Костницѣ (только въ кладкѣ) и мн. др. болгарскихъ памятникахъ.

Въ этихъ отношеніяхъ (арх. типъ верхняго этажа, кладка и деко

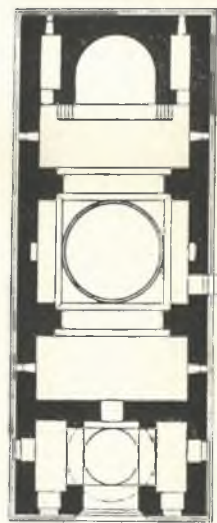

Рис. 102. Церковь Шогхаката въ Вагхаршахатѣ. (по Strzygowski).

¹⁾ J. Strzygowski. Die Baukunst d. Armenier u. Europa, 1889 fig. 225—7.

²⁾ Strzygowski, o. c. fig. 228 squ.

ративныя инкрустациі) Асѣнева церковь дѣйствительно можетъ быть поставлена во главѣ цѣлаго теченія въ балканской архитектурѣ.¹⁾

Итакъ, мы приходимъ къ заключенію, что и въ конструкціи верхней церкви, находящей себѣ аналогіи въ различныхъ не-гробничныхъ церквахъ, Асѣнева церковь слѣдуетъ въ общемъ тѣмъ же формамъ, къ которымъ изслѣдованіе приводитъ всѣ болгарскія церкви-гробницы, именно формамъ греко-восточнаго искусства.

Вся группа болгарскихъ двухэтажныхъ церквей объединяется въ одно цѣлое своимъ общимъ происхожденіемъ, несмотря на различіе вариантовъ и частныя заимствованія изъ другихъ источниковъ.

Ихъ большой интересъ лежитъ въ томъ, что въ нихъ, какъ нигдѣ больше, сохранилось зерно древнѣйшей христіанской культовой постройки, донесенное традиціей до начала второго тысячелѣтія въ славянскую страну.

С. фія. I II. 22 г.

Les églises sépulcrales bulgares. — Trois églises du 11e—13e siècle d'une construction originale à deux étages se sont conservées en Bulgarie. Deux d'entre elles sont spécialement destinées au sépulcre, la troisième se rapproche de très près des deux premières par sa construction.

Les églises sépulcrales à deux étages appartiennent aux types architecturaux les plus rares et les moins connus. Leur reproduction dans l'art chrétien primitif et le groupe des églises arméniennes du 13e siècle épuisent apparemment tout le matériel (sauf les imitations occidentales postérieures en Italie et au Tyrol) qui du reste n'avait pas attiré l'attention des investigateurs. Néanmoins, un certain nombre d'autres monuments différents s'y rattache. Ainsi, par leur idée, les églises sépulcrales se rattachent aux basiliques cimétiérales et aux chapelles de Rome et de toutes les régions du monde chrétien primitif (cellae trichorae au-dessus des catacombes de Calliste, et les différentes „memoria, martyria, confessiones, basilicae, basiliculae“ construites „supra corpus corpus martyris“). Les plus anciens pèlerins en Terre Sainte font mention d'un grand nombre de „memoria“ et „martyria“ très vénérés et dispersés en Palestine. Ils représentaient les principales reliques du pays.

La seconde phase du développement de l'architecture sépulcrale est formée par les basiliques (principalement à Rome) construites sur les tombeaux des saints et reliant d'une manière ou d'une autre le sanctuaire au

¹⁾ Особенно напоминаетъ Асѣневу церковь Младо-Нагоричская церковь Георгія, — усыпальница болгарскаго царя Михаила, убитаго въ 1330 году(?). Церковь одноэтажна, но имѣетъ очень вытянутый нефъ, съ выдѣленнымъ на боковыхъ фасадахъ подкупольнымъ трансептомъ и трехгранную апсиду. Н. Кондаковъ, Македонія 19⁸, fig. 131.

sépulcre même (*aditus ad sanctos*). Répondant à cette même exigence, des églises-martyres à deux étages apparurent en Orient, dont l'étage inférieur était destiné aux sépultures alors que l'étage supérieur formait une chapelle au-dessus d'elles. D'autre part, par leur construction, les églises sépulcrales à deux étages se rattachent aux mausolées de Syrie, d'Asie-Mineure et d'Afrique du Nord (Hass, El-Bareh, Dana, Mylasa et d'autres) qui sont construits en deux rangs superposés. Les tombeaux — heroon de Kerbet-Hâss (Holtzinger, *Altchr. Archit.* p. 185), Ruweha (même, *Handbuch*, p. 212, 214—6), Viranschehr (Rott, *Kleinasiatische Denkm.* p. 6—9), avec leur „cella“ prolongée, au toit à deux versants, posée sur une substruction élevée, avec un large escalier menant à la porte d'entrée, attirent particulièrement l'attention.

Etant donnée la tradition cimétériale d'églises construites sur des tombeaux et de mausolées à deux rangs superposés (bien qu'en forme de tour), ce dernier type de tombeau-heroon avait été utilisé comme martyre à deux étages avec „*cubiculum superius ad confrequandum memoriam quiescentium*“ et „*cubiculum inferius*“ pour l'ensevelissement.

Des monuments chrétiens primitifs de ce type ne nous sont pas connus (v. le type intermédiaire à Serjilla en Syrie. Kaufmann, *Handbuch*, p. 35) alors que leurs reproductions sont très nombreuses dans l'iconographie de la même époque (Résurrection de Lazare, Présentation de la Vierge et l'Annonciation) et toute une série de martyres réelles sont représentées sur l'étoffe copte bien connue (Fig. 80).

1. L'église sépulcrale du monastère de Batchkovo en Bulgarie (30 km. au Sud de Philipopple) construite à la fin du 11e siècle, reproduit après un intervalle de 5—6 siècle (qui n'est point représenté par des monuments), cet ancien type oriental (Fig. 81—84 et 89): deux étages; basilique longue à une nef, posé sur une crypte de la même forme; narthex ouvert (arcades) carré; toit à deux versants avec fronton triangulaire du côté Ouest; mode de construction différent aux deux étages; décoration uniquement au second.

En comparant l'église sépulcrale de Batchkovo aux monuments arméniens (publiés par Strzygowsky. *Die Baukunst der Armenier u. Europa.* 1—II, Wien, 1918): Hochavank (Fig. 85—6), Etchivard et Amaghov (Fig. 87) du XIIIe siècle, on constate que ces derniers conservent moins de traits caractéristiques de l'ancien type: deux étages, escaliers intérieurs (Hochavank) et extérieurs (les autres), nef unique (les plus caractéristiques sont les nefs adjointes mais indépendantes de Hochavank), décoration de l'étage supérieur (mais la construction de l'étage supérieur et les proportions des dimensions se trouvent changées).

L'église de Batchkovo est plus archaïque (plan, toit, narthex). La disposition du narthex — en bas: large arc ouvert dans un mur plein, — en haut: galerie, — le rapproche des grandes basiliques syriennes bien connues (Tourmanin, Kalb-Louch (Fig. 88), Rouweha et surtout Babouda).

La décoration des façades latérales par des rangées d'arcs exclusivement décoratifs indique les attaches orientales du monument, la décoration des fenêtres par un rouleau étroit (Fig. 89) rappelle tout particulièrement les monuments géorgiens et il est bien possible que cette église reproduise quelque ancien tombeau vénéré d'un saint caucasien. De cette façon, l'archaïsme de ses formes s'expliquerait. Ceci est d'autant plus vraisemblable que le monastère de Batchkovo a été construit par un arméno-géorgien Pakourian spécialement pour des géorgiens et que la tradition géorgienne (avis et inscriptions au monastère même) s'y est conservée pendant plusieurs siècles (12—14).

Nous savons en outre que le fondateur avait construit le tombeau pour sa propre sépulture et, comme son nom était Grégoire, il est très possible que le bâtiment avec ses formes archaïques soit une reproduction du célèbre martyrium de St Grégoire, le propagateur du christianisme en Arménie. L'existence de constructions semblables précisément en Arménie et quelques détails dans la décoration de l'église de Batchkovo (fenêtres) confirment cette hypothèse.

2. La seconde église sépulcrale en Bulgarie se trouve au village de Bojana (à 8 km de Sofia) construite en 1259 par la sévastocrator Kaloyan, vassal du tzar de Bulgarie pour son usage privé (Fig. 90—3). Elle aussi est de deux étages. L'étage inférieur, en forme de corridor à voûte cylindrique avec deux arcosoles, sert de crypte; l'étage supérieur renferme l'église proprement dite, recouverte d'une coupole sur quatre piliers serrés dans les angles et réunis par des arcs-voûtes.

La différence principale entre l'église de Bojana et celle de Batchkovo réside dans la substitution du plan et des toitures basilicales par une construction à coupole. Il est douteux que ce soit une évolution de formes. Le plan de l'église de Bojana remonte aux sépulcres de l'Asie Mineure du genre de ceux (encore païens) de Termessos (Pisidie) (Fig. 94) du 2—3e siècle (suivant Strzygowsky l'archétype de la Kreuzkuppelkirche, de Ütschajak (chrétiens du 4—5e s.) (Fig. 95) et Gérémé (Fig. 96). Il faut relever l'orientation Sud des entrées à l'étage supérieur des trois églises sépulcrales bulgares (v. les 200 tombeaux près d'El-Kargeh dans le grand Oase en Egypte).

La décoration de l'église de Bojana se borne à des arcades partant au niveau du second étage, c. à d. conformément à la tradition de toutes les églises à deux étages (Amaghon, Batchkovo, Stanimaka). A Bojana ce système n'est que moins clairement exprimé.

En résumé: les deux étages, le plan cruciforme, le système de sépultures sous des arcosoles et la décoration indiquent le degré d'étroite parenté de l'église de Bojana avec les tombeaux de l'ancien Orient.

3. L'église de la „Forteresse d'Assène“ près de Stanimaka, à 9 km de Batchkovo, du 12—13e s. (Fig. 98—101). Sa destination sépulcrale n'est point établie, mais les formes architecturales se rapprochent des précé-

дентes: deux étages avec église au second, plan basilical, long et étroit, arcade décorative à la hauteur de l'étage supérieur, entrée du côté Sud. — Construction de l'église: nef unique recouverte d'une coupole, tendance à simuler une triple démarcation des façades (larges pylastres au-dessous de la coupole sur les murs latéraux) et de l'intérieur de l'église (deux pylones devant le sanctuaire). Même phénomène dans les églises arméniennes du type Wagharchahath (Fig. 102), église Choghakat (différemment des monuments byzantins qui ont effectivement une triple ordonnance dans la construction).

Il faut reconnaître l'origine gréco-orientale de ce type de construction aussi bien que du groupe entier des églises sépulcrales bulgares. Cela n'est pas en contradiction avec le système byzantin (constantinopolitain) de construction (alternance de pierres et de briques dans la 1re et la 3e église). Tout le groupe est unifié par son origine orientale commune malgré des variantes et des emprunts faits à d'autres sources.

A. Grabar.

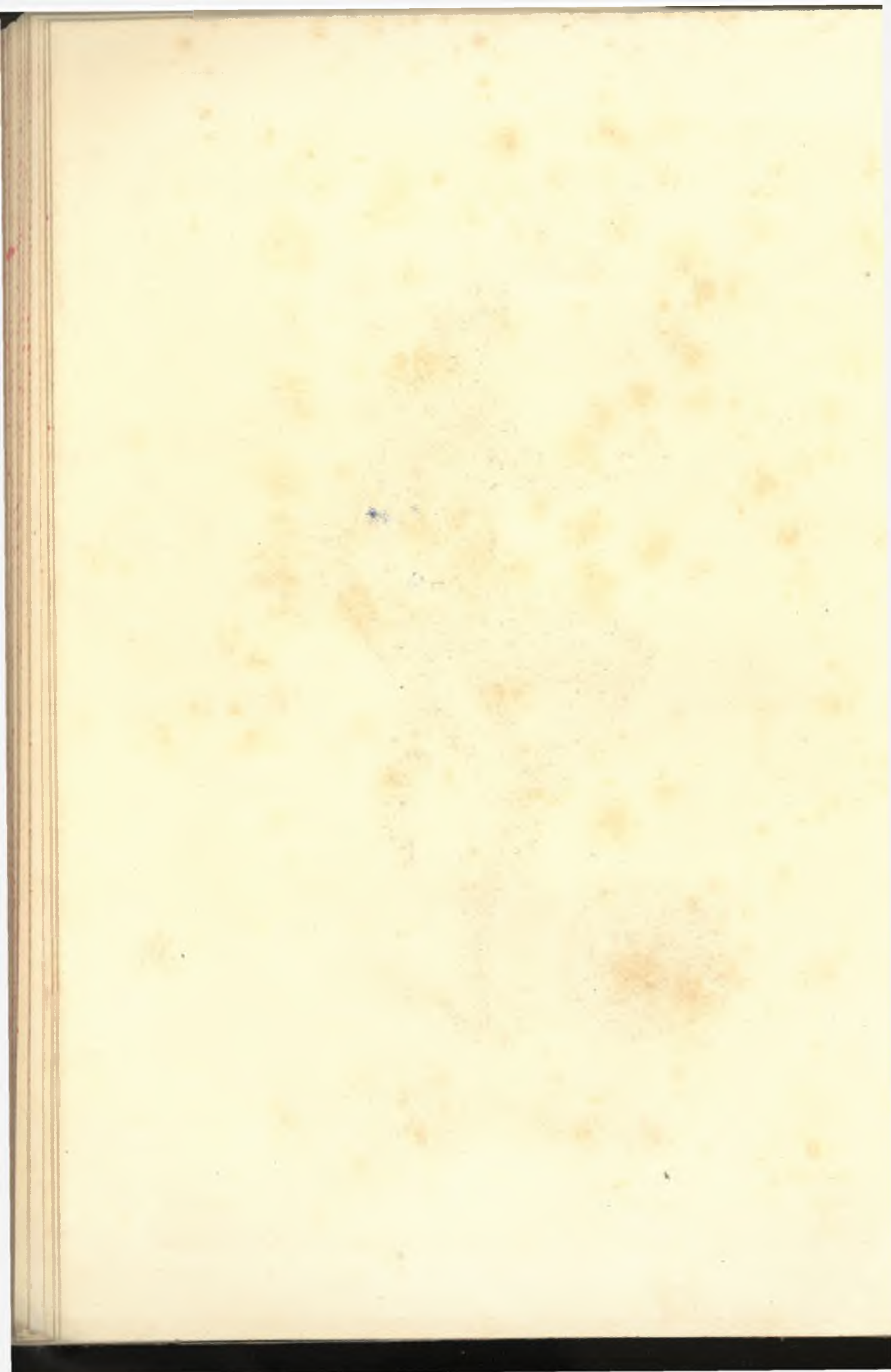
БРОНЗОВА СТАТУЙКА НА АПОЛОНА
ОТ СТАРА-ЗАГОРА.

Изв. на Археол. Инст. I.

ТАБЛ. II

ГЛАВА ОТ БРОНЗОВАТА СТАТУЙКА НА АПОЛОНА ОТ СТАРА-ЗАГОРА.

1. Бронзова статуйка на Аполона от Ямбол.

2. Сребърна монета от Антигона Гонатас.

Изв. на Археол. Инст. I.

Табл. IV.

Мраморен релеф със циркови игри от София.